

Az ANP Füzetek eddig megjelent kötetei:

1. TÓTH, E. & HORVÁTH, R. (eds.) (1997): *Research in Aggtelek National Park and Biosphere Reserve. Proceedings of the „Research, Conservation, Management” Conference. Aggtelek, Hungary, 1–5 May 1996.* Volume II. Aggtelek National Park Directorate, [Jósvafő]. 311 p. /ANP Füzetek I./
2. BOLDOGH S. (szerk.) (2003): *Kutatások az Aggteleki Nemzeti Parkban. Researches in Aggtelek National Park and Biosphere Reserve.* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 143 p. /ANP Füzetek II./
3. BOLDOGH S. & ESTÓK P. (szerk.) (2007): *Földalatti denevérszállások kataszttere I. Catalogue of underground bat roosts of Hungary I.* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 340 p. /ANP Füzetek III./
4. BOLDOGH S. & G. FARKAS T. (szerk.) (2008): *A keleméri Mohos-tavak. Kutatás, kezelés, védelem. The Mohos peat bogs in Kelemér. Research, conservation, management.* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 334 p. /ANP Füzetek IV./
5. NAGY D. (2008): *A Gömör–Tornai-karszt történeti felszínborítása. Historický vývin povrchových vrstiev Gemersko-Turnianskeho krasu.* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 107 p. /ANP Füzetek V./
6. BOLDOGH S. (szerk.) (2008): *Vásárhelyi István – Borsod-Abaúj-Zemplén megye gerinces faunája.* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 214 p. /ANP Füzetek VI./
7. VARGA Zs. (2010): *Madártani monitoring az Aggteleki-karszt területén (1986–2006). Ornithological monitoring on the Aggtelek Karst (1986–2006).* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 143 p. /ANP Füzetek VII./
8. DOBÁNY Z. (2010): *A Cserehát történeti földrajza (18–20. század). Historical geography of the Cserehát Region (18th – 20th Century).* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 222 p. /ANP Füzetek VIII./
9. DOBÁNY Z. (2010): *A Sajó-Bódva köze történeti földrajza (18–20. század).* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 166 p. /ANP Füzetek IX./

Az ANP Füzetek előkészületben lévő kötetei:

- VIRÓK V. & SITASOVÁ, É. (szerk.): *A Gömör–Tornai-karszt flórája.*
FARKAS R. (szerk.): *Madárvonulás-kutatás a Bódva-völgyben (1986–2010)*

DOBÁNY ZOLTÁN

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK A HERNÁD-VÖLGY TERÜLETÉRŐL (18–20. SZÁZAD)

ANP FÜZETEK X.

DOBÁNY ZOLTÁN

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK
A HERNÁD-VÖLGY TERÜLETÉRŐL (18–20. SZÁZAD)

ANP FÜZETEK X.

DOBÁNY ZOLTÁN

**TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK
A HERNÁD-VÖLGY TERÜLETÉRŐL
(18–20. SZÁZAD)**

AGGTELEKI NEMZETI PARK IGAZGATÓSÁG

JÓSVAFŐ, 2010

Szakmai lektor:
DR. FRISNYÁK SÁNDOR
tanszékvezető egyetemi tanár

Ábrák:
DR. DOBÁNY ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:
DR. BOLDOGH SÁNDOR

Tördelés:
FAZEKAS GÁBOR

A kötet a Magyarország-Szlovákia Határon Átnyúló
Együttműködési Program 2007–2013 támogatásával készült (HUSK 0801/2.2.1./0045).

Publishing is sponsored by the Hungary-Slovakia Cross-border
Co-operation Programme 2007–2013 (HUSK 0801/2.2.1./0045).

Publikácia vydaná za podpory projektu Program cezhraničnej spolupráce
Maďarská republika-Slovenská republika 2007-2013 (HUSK 0801/2.2.1./0045).

Hungary-Slovakia
Cross-border Co-operation
Programme 2007-2013

Building partnership

European Union
European Regional Development Fund

Tartalomjegyzék

1. Adatok a Felső–Hernád-völgy történeti földrajzához (18–19. század)	7
2. Adatok az Alsó–Hernád-völgy 18–20. századi népesség- és településföldrajzához	25
3. Tájhasználat az Alsó–Hernád-völgy településein (18–20. század)	47
4. Adatok egy Hernád menti kistáj, a Harangod 18-19. századi történeti földrajzához	65
4.1. Népesség- és településföldrajzi viszonyok a 18. század második felétől a 19. század végéig	66
4.2. A gazdasági élet néhány sajátossága a Harangod vidékén	75
Felhasznált és ajánlott irodalom	85
Fontosabb statisztikai források	87

1. Adatok a Felső–Hernád-völgy történeti földrajzához (18–19. század)

A 282 km hosszú, 5 436 km² vízgyűjtő területű Hernád Szlovákiában, a Kecskehát–Királyhegy térségében ered. Több forrása is van, ezek kb. 1 180 és 1 000 méteres magassági szintben erednek. A forrásvidékről kilépő folyó, valamint a mellékágak völgyei érintik a Sztracennai-fennsíkot, a Lőcsei-hegység déli részét, a Gálmusz északi peremét, a Feketehegyeket és a Kassai-hegység keleti nyúlványait, végül az egyre gyarapodó vízfolyás eléri az Alsó–Hernád-völgyet, s Abaújnadasdtól délre lép Magyarország területére. Ezt követően még valamivel több, mint 100 km tesz meg, mielőtt Ónodtól délre a Sajóba ömlene. A felső szakaszon végig eróziós (bevágó) tevékenység jellemzi, csak Kassa alatt változik szakaszjellege, ahol a hordaléképítő (akkumuláló) jelleg kezd dominálni. A folyó felső szakaszának a völgye és annak tágabb térsége változatos geológiai, geomorfológiai, klimatológiai, hidrológiai, növényföldrajzi és talajtani adottságokkal rendelkezik, sajátos ökológiai feltételrendszert biztosítva a területén élő emberek számára.

A vidéken megjelenő ember a folyó alsó szakasza felől hatolt egyre beljebb a völgy magasabban fekvő, kedvezőtlenebb természeti adottságokkal rendelkező térszínei felé. A honfoglalást követő évszázadokban először az alsó szakaszon, majd egészen a forrásvidékig stabil településhálózat, s ezzel egy időben egy fontos közlekedési folyosó jött létre. FRISNYÁK S. szerint a Felvidék keleti felének humanizációja jelentős részben ezen a közlekedési folyosón zajlott (FRISNYÁK, 2005).

A Hernád-völgy később is fontos szerepet töltött be a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában, és az anyagi javak cseréjének a biztosításában. Az eltérő természeti adottságú nagytájakat (Alföld, északi hegységkeret) összekötő völgy települései – differenciáltan – igyekeztek kihasználni a kedvező helyzeti energia nyújtotta előnyöket, s a helyi energiák, valamint a mindenkor társadalmi-gazdasági viszonyok kereti között szervezték saját életüket.

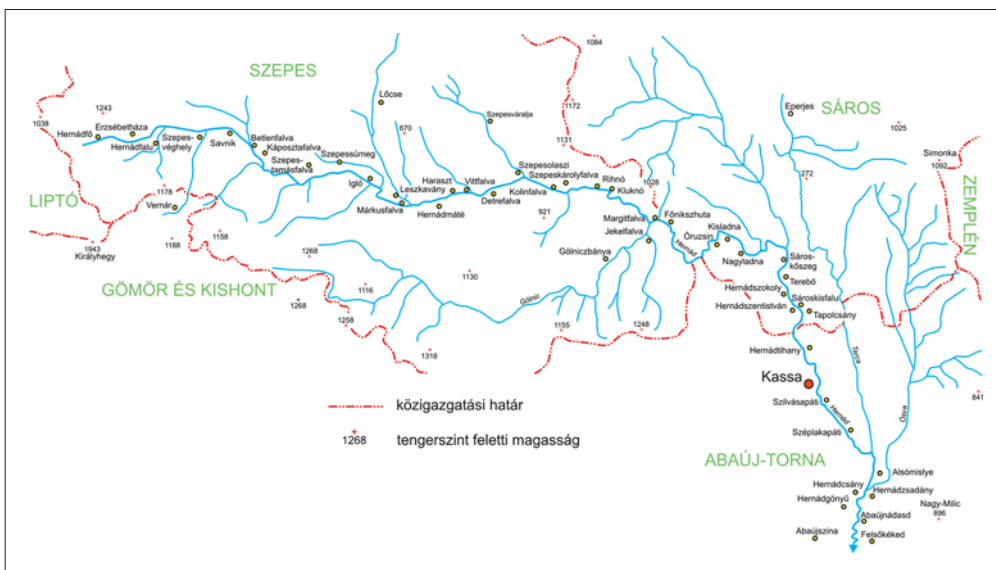
A 18-19. században a Felső–Hernád-völgyben¹ valamivel több, mint negyven település állt (néhányukat később összevonták). Ezek egy része Szepes vármegyéhez, más része Sáros és Abaúj(-Torna) vármegyékhez tartozott (1. ábra). Többségükről az első írásos feljegyzések a 13-14. századból maradtak fenn, földrajzi szempontból értékelhető adatokat azonban csak elvétve találunk, egészen a 18. századig. A települések többségét érintő, teljes körű és használható adatsort pl. csak az első magyarországi népszámlálás (1784/87) adataiból tudunk összeállítani. Ebből kiderül, hogy – Igló és Szepesolaszi² népességén kívül – közel 26 000 fő lakott a folyó menti településeken (az említett két település adatai hiányoznak). Ha Igló és Szepesolaszi korabeli népességszámát kb. 9 000(?) főre becsüljük, akkor összesen mintegy 35 000 lakosa lehetett a 42 településnek. A Hernád-völgy alsó (magyarországi) szakaszán megközelítően ugyanennyien éltek akkor (34 170 fő).

Az egyes települések népességszáma meglehetősen differenciáltan alakult. A lakóhelyek 33%-ában 300 fő alatt volt a lélekszám, s mindössze 12%-ában haladta meg az 1 000 főt. Legnagyobb népességű a korabeli Kassa városa (7 590 fő), míg Leszkaványban mindössze 122 főt írtak össze. Nagyobb népességtömörülés Igló és a forrásvidék, illetve Kassa

1 Felső–Hernád-völgy alatt a forrásvidék és a mai országhatár közötti völgyszakaszt értem.

2 Mivel a vizsgált települések némelyikének három különböző nyelven használatos neve is volt, az egyértelműség biztosítása érdekében a településneveket „A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914” című munkában közöltek szerint használom.

1. ábra. A Hernád-völgy felső szakasza a vizsgált időszakot követő évtizedben (A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG ATLASZA ÉS ADATTÁRA, 1914 alapján).

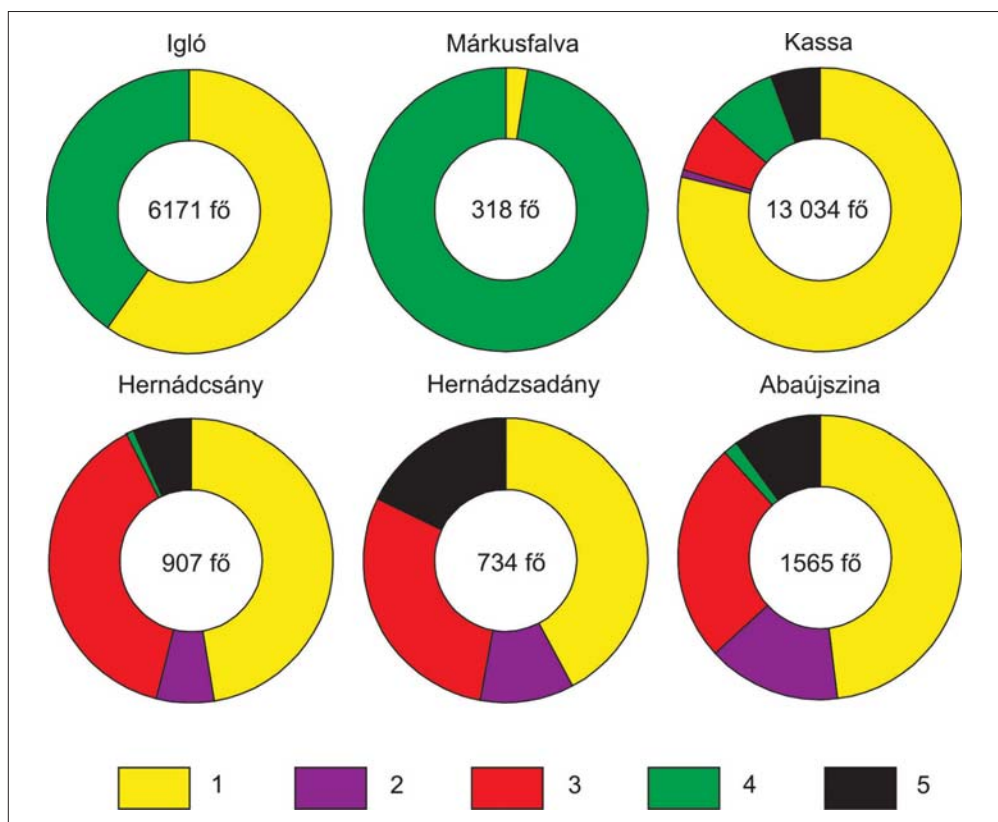
és Abaújnádasd között alakult ki. Mindkét térségben viszonylag széles völgytalpon, némileg kedvezőbb adottságú környezetben jöhettek létre a települések. Ahol a völgy összeszűkül, mint pl. Óruzsin térségében, ott kisebb lélekszámú falvak álltak (pl. Óruzsin, Kisladna, Nagyladna, Sároskőszeg, Terebő, Hernádszokoly stb.).

A völgyben a népsűrűség kb. 41 fő/km² volt (az alsó szakaszon 47 fő/km²), ami lényegesen meghaladta a korabeli országos átlagot (29 fő/km²), de a környező vármegyék átlagait is. Legnagyobb népsűrűséggel az alacsony népességszámú, ám kis területű falvak rendelkeztek (Szilvásapáti: 114,4 fő/km², Leszkavány: 93,8 fő/km²), de Kassa népsűrűsége is kiemelkedően magas volt (82 fő/km²). Területi átlagban a Kassától délre fekvő völgyszakasz népsűrűsége volt a legmagasabb.

A 19. század első felében jelentősen gyarapodott a népesség, legalábbis FÉNYES E. adatai alapján erre következtethetünk. A következő évtizedekben a növekedés lelassult, s csak a századfordulót megelőző évtizedben gyorsult fel újra. A növekedés azonban nem volt általános. A települések 20%-ában pl. a 19. század végére csökkent a népesség (legnagyobb mértékben Szepesolasziban, ott a 19. század közepétől a század végéig 18%-kal fogyatkozott meg a népesség). A falvak többségében tulajdonképpen alig történt változás (ugyanaz jellemző az Alsó-Hernád-völgy településeire is). A tényleges népességyarapodást mindössze két város, Kassa és Igló produkálta (Kassán pl. 1890 és 1900 között 38%-kal növekedett a népesség). A népességnövekedés okai között a társadalmi-gazdasági viszonyok kedvezőbbé válását, a közegészségügyi állapotok javulását, a népesség vallási összetételét egyaránt említhetjük.

A népsűrűség összességében növekedett (pl. 1900-ban 73,3 fő/km² a települések átlaga, ismét magasabb, mint a korabeli 59,2 fő/km²-es országos átlag). Néhány településen jelentős mértékű volt a változás (Kassán pl. ötszörösére nőtt a népsűrűség a 18. század vége óta), de volt olyan falu is, ahol csökkenés következett be, vagy éppen semmit sem változott 100 év alatt. Legnagyobb népsűrűség továbbra is a Kassától délre eső völgyszakaszt jellemezte.

FÉNYES E. (1851) adatai szerint a népesség 78%-a római katolikus, 3%-a görög katolikus, 4,5%-a református, 12%-a evangélikus, 2,5%-a izraelita vallású volt. Ebben a tekin-

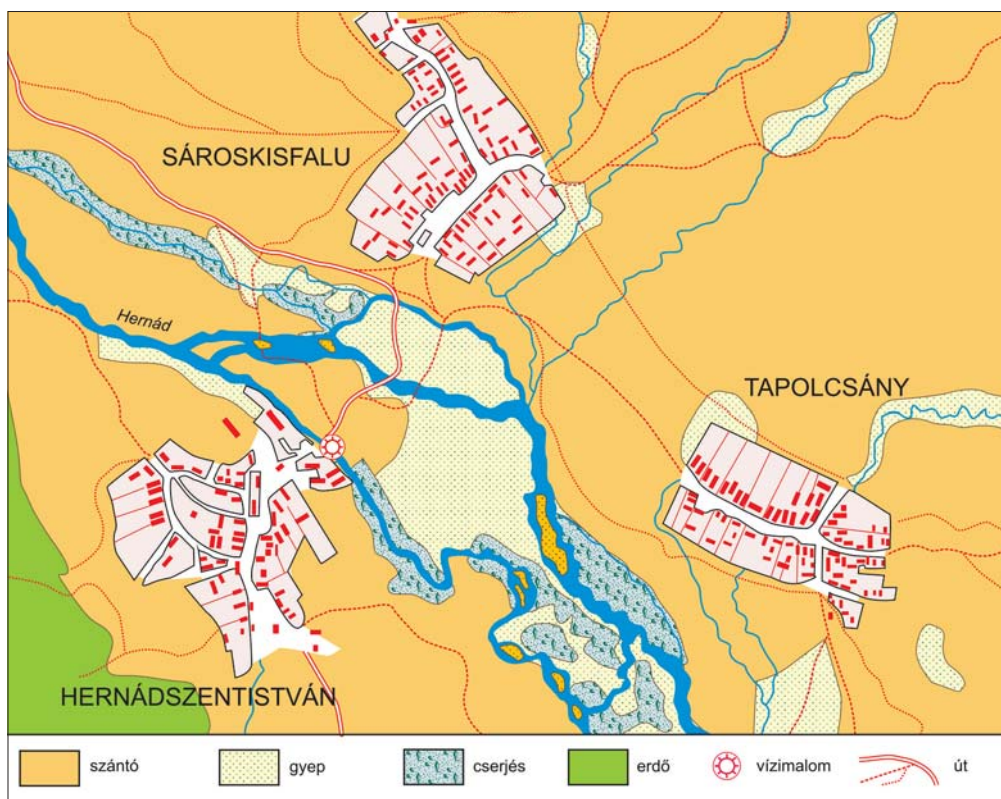
2. ábra. Néhány település vallás szerinti megoszlása a 19. század közepén (FÉNYES, 1851 adatai alapján – 1= római katolikus, 2=görög katolikus, 3=református, 4=evangélikus, 5=egyéb).

tetben jelentős a különbség a folyó alsó és a felső szakaszán. Ennek legfőbb oka a lakosság nemzetiségi összetételében keresendő. A Hernád-völgy felső szakaszán mindössze két magyar többségű falu volt (Hernádcsány és Hernádszadány), a többség tót (szlovák) vagy legfeljebb tót-magyar vegyes lakosságú (Széplakapáti, Hernádgönyű, Abaújnádas), Abaújszina pedig magyar-tót-orosz (ruszin) összetételű. A szlovák falvakban a népesség többsége a római katolikus felekezethez tartozott³. Kassán is a római katolikus felekezet túlsúlya volt a jellemző, míg Iglón 60-40%-ban római katolikus-evangélikus lakosság élt (2. ábra).

A 19. század végére a felekezeti összetétel lényegében nem változott, legfeljebb Kassán differenciálódott érezhetően. Csökkent a római katolikusok aránya, az izraelita felekezeté pedig növekedett, s elérte a 13%-ot. Ez utóbbi valószínűleg Kassa gazdasági és kulturális életében játszott fontos szerepet.

A 19. század végén a települések 17%-ában egyáltalán nem volt állandó magyar lakos. Mindössze négy olyan település akadt, ahol a magyarok voltak többségben: Kassa, Hernádcsány, Hernádszadány és Abaújszina. Viszonylag jelentős számú magyarság élt még Iglón, Szepesolasziban és Abaújnádasdon. A magyarokon kívül számottevő német lakosa volt Kassának, Iglónak és Szepesolaszsinak.

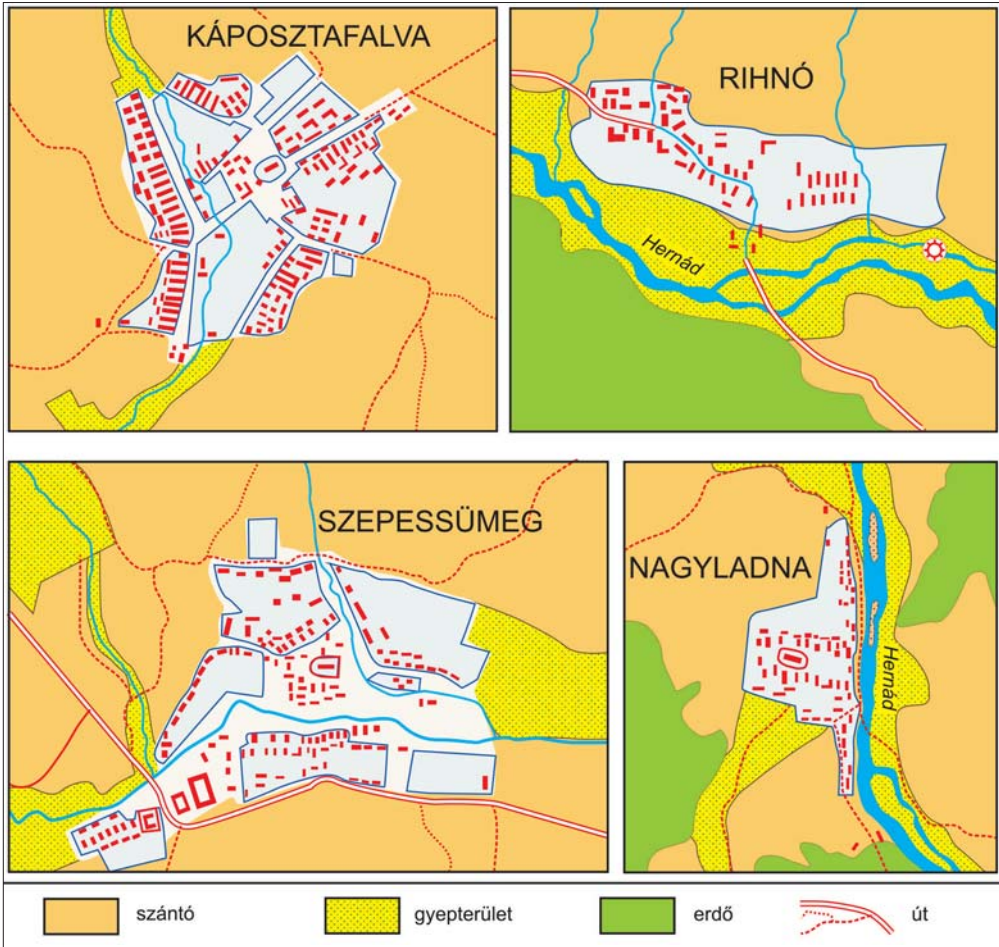
³ A folyó alsó szakasza mentén a magyar népesség dominált, s ez a felekezeti hovatartozásban is megnyilvánult. A reformátusok magas aránya a társadalmi-gazdasági viszonyok egyik-másik elemét alapjaiban befolyásolta (pl. a természetes szaporodás alacsonyabb volt a református többségű falvakban).

3. ábra. Szalagtelkes települések a Felső-Hernád mentén a 18. század második felében. A települések alaprajzain kívül megfigyelhető a határhasználat térbeli rendje is (a II. katonai felmérés térképe alapján).

A népesség korcsoportonkénti és nemek szerinti megoszlása a 19. század második felében az országos átlaghoz volt hasonló. Fiatalos korstruktúra és a nők valamivel magasabb aránya jellemezte a vizsgált települések népességét.

A 19. század végén a lakosság 47,6%-a volt kereső (ez magasabb érték az akkori országos átlagnál). Az összes népesség 60,6%-a élt mezőgazdaságból, 17,8%-a bányászatból és iparból, a maradék 21,6% a közlekedés, kereskedelem stb. területén kereste a boldogulást. Az, hogy viszonylag alacsony volt a mezőgazdaságból élők aránya (az országos átlag akkor 78,4%) az elsősorban a kedvezőtlen agroökológiai potenciállal magyarázható, illetve a bányászat és az ipar évszázadokra visszanyúló jelenlétével. Nem hagyható figyelmen kívül a völgynek a közlekedésben betöltött szerepe sem. Ez utóbbi különösen a vasút megjelenése után erősödött fel (Iglón a népesség 22,2%-a, Kassán 15,8%-a, Margitfalván 15,6%-a pl. a közlekedésből élt a 19. század utolsó évtizedében). A mezőgazdaságból élők aránya elsősorban ott volt a legmagasabb, ahol sem a bányászat, sem az ipar, sem pedig a közlekedés nem biztosított elegendő munkalehetőséget. Ilyen térségnek számított a forrásvidék, illetve Terebő, Hernádszokoly stb. térsége, ahol a falvak népességének több mint 80%-a élt mezőgazdaságból. A bányászat és az ipar szerepe ott volt a legjelentősebb, ahol már korábban is komoly tradíciói voltak az ércbányászatnak és -feldolgozásnak, valamint a céhes- és manufaktúrális iparnak. Legtöbben Kassán és Iglón éltek a bányászatból és az iparból, de viszonylag magas volt ez az arány Szepesolasziban, Kolinfalván, Kluknón, Rihón, Szepessümegeen, Hernádczásányban és még néhány kisebb településen.

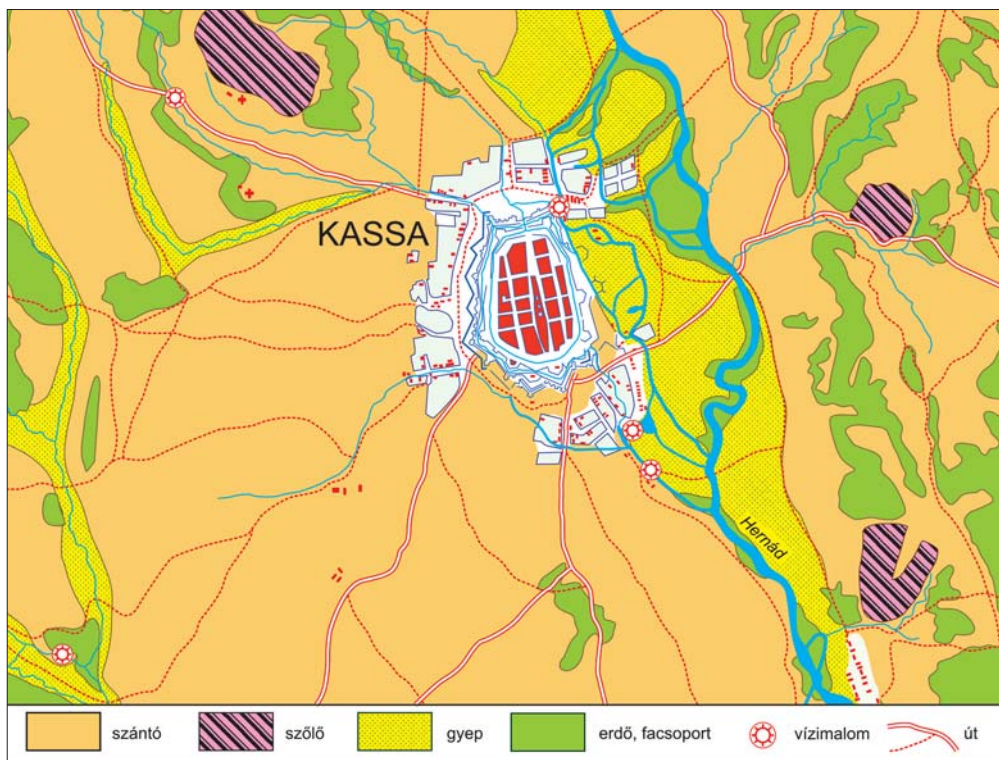

4. ábra. A Felső–Hernád-völgy településeinek belsősege vagy a keskeny völgytalpához igazodva (pl. Nagyladna), vagy a domb- és hegylábi lejtőkön terült el (pl. Rihνό). Néhány a folyótól kissé távolabb, valamelyik mellékvízfolyás környezetében feküdt. Térbeli terjeszkedésüket alapvetően a domborzati adottságok befolyásolták (a II. katonai felmérés alapján, módosítva).

A Hernád magyarországi szakaszán ugyanezek a mutatók kedvezőtlenebbek voltak. Ott a népesség 78,4%-a élt a mezőgazdaságból, 9,1%-a a bányászatból és az iparból, 12,5%-a a közlekedésből, a kereskedelemről stb. (1900-as adatok alapján).

A természetföldrajzi környezet sajátosságai a települések képét is jelentősen befolyásolták. A lakóhelyek épületállományáról az első használható adatok szintén a 18. század végéről származnak. Akkor kb. 4 100 ház állhatott a vizsgált településeken (Igló és Szepesolasi becsült adataival együtt). Ennek az épületállománynak közel 40%-a Kassára és Iglóra koncentrált. A települések 70%-ában a házak száma nem haladta meg a százat, s 40%-ában az ötvenet sem érte el. Átlagosan 5,5 ház jutott 1 km²-re (az alsó szakaszon 8,5), az egy házra jutó népesség száma 7,5 fő (ugyanaz délen 6,2 fő volt). A népesség gyarapodásával együtt a házak száma is növekedett. 1869-ben 6 645 db, 1890-ben 7 385 db, 1900-ban 8 397 db ház alkotta a települések épületállományát. Az 1 km²-re jutó házak száma ennek megfelelően változott: 8,8 db, 9,3 db, 10,6 db. (1900-ban országosan 9,9 ház jutott 1 km²-re) Nem változott viszont

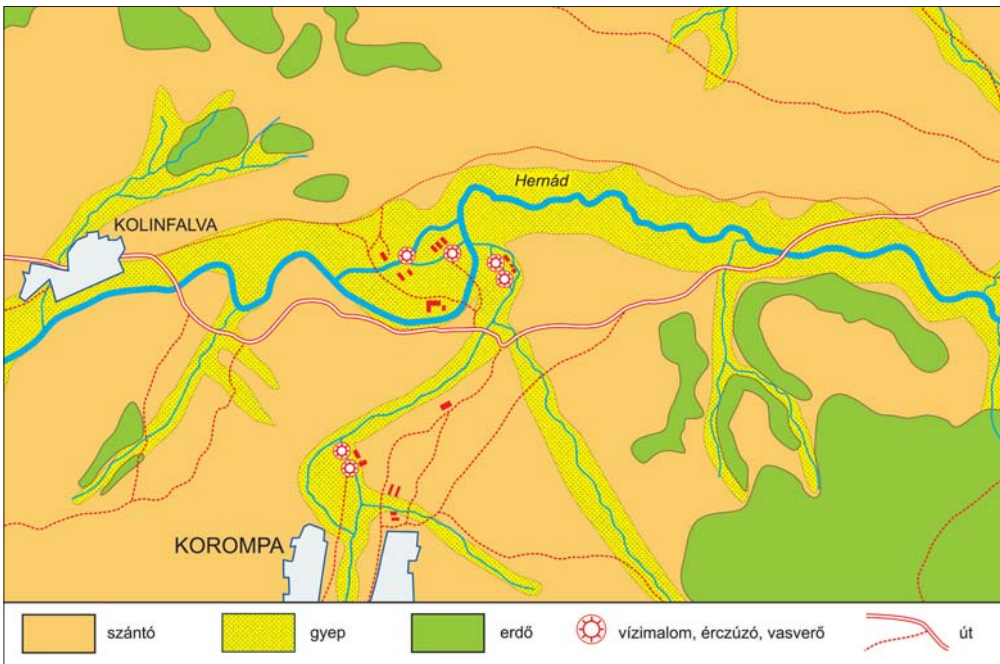

5. ábra. Kassa és tágabb térségének határhasználatja a 18. század második felében. Az ábrán viszonylag jól elkülöníthető az erődített városmag és a külváros (az I. katonai felmérés térképlapja alapján, egyszerűsítve).

lényegesen az egy házra jutó népesség: 1869-ben 7,7 fő, 1890-ben 6,6 fő, 1900-ban 6,7 fő (az alsó szakaszon 1900-ban csak 5,2 fő jutott egy házra).

A falvak többsége – a domborzati adottságokhoz igazodva – szalagtelkes alaprajzú volt. A 18. század második felében készült I. katonai felmérés térképi információi a fenti megállapítást egyértelműen megerősítik, a később készült II. katonai felmérés lapjai pedig további településföldrajzi vonatkozású adatokkal szolgálnak (3-4. ábra).

FÉNYES E. azt írta 1851-ben megjelent munkájában Kassáról: „Maga a hajdan nagyon megerősített város kicsiny, de széles rendes utcái, csinos sőt pompás épületei miatt, méltán legszebb városaink közt foglal helyet. Ezenkívül, 3 külvárost számlál, mellyeket a belvárostól széles gyeptér (glacis) választ el. A külvárosok házai alacsonyok, s jelest épen nem lehet róluk mondani.” Az 5. ábrán mindez jól tanulmányozható, jóllehet közel ötven évvel korábbi állapotot mutat be. Kassa az előrehaladott urbanizáció számos jelét mutatta a 19. században, és a már kiépített infrastruktúra tekintetében is messze megelőzte korát. Mint vármegyeközpont a közigazgatás, a kereskedelem, az egészségügy, az oktatás, a művelődés, a honvédelem stb. központja volt megfelelő intézményi háttérrel, kiterjedt vonzáskörzettel. Egy 1847-ből származó forrás szerint akkor Kassán 17 orvos és 29 ügyvéd praktizált. HUNFALVY J. egyik munkájában (1860) tételesen felsorolta az általa fontosnak vélt kassai intézményeket: a királyi akadémiát, a főgimnáziumot, a papneveldét, a reáltanodát, a kaszinót, a takarékpénztárt, a nyomdát, a könyvkereskedéseket stb.. HUNFALVY Iglót Szepes vármegye „legcsinosabb és legvirágzóbb” városaként jellemezte, s szemléletesen mutatta be – az egyes felvidéki városokra oly

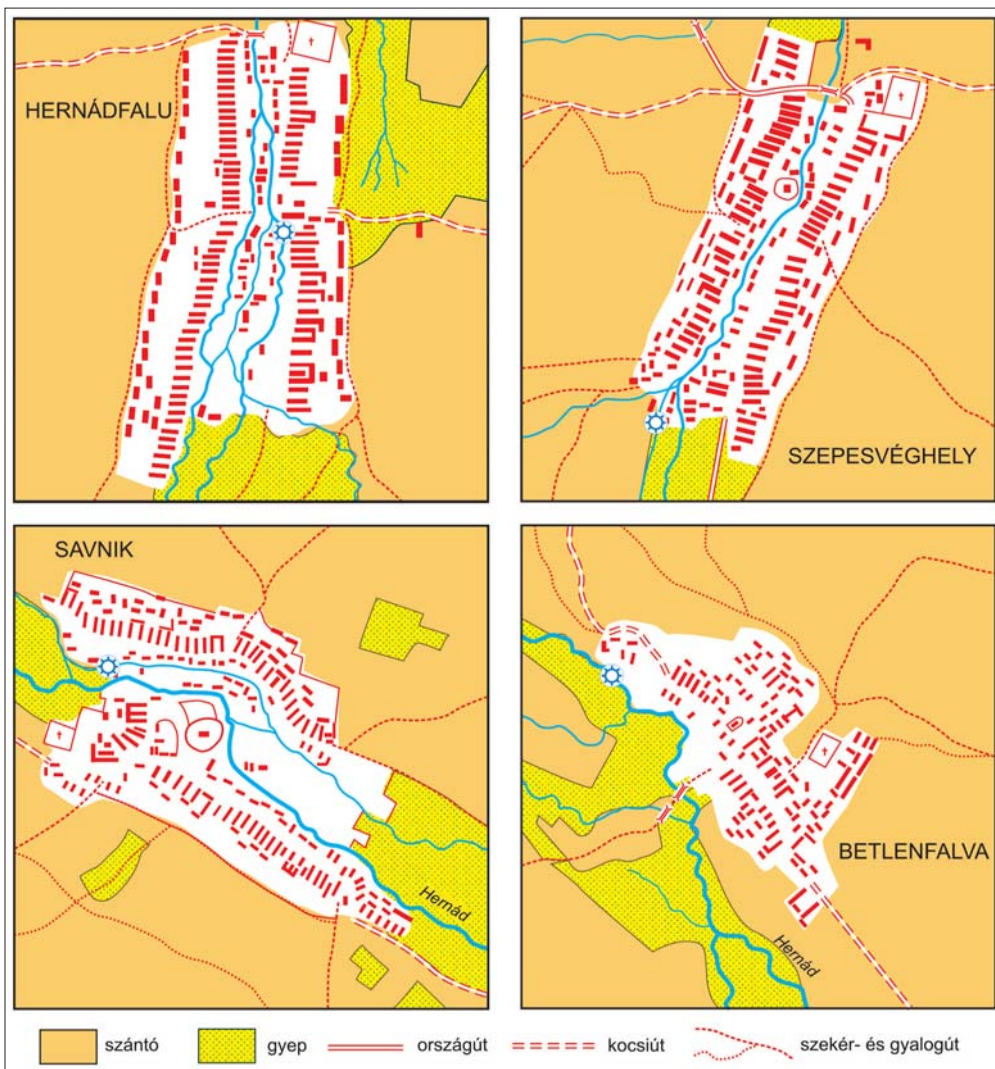
6. ábra. A Hernád és mellékvízfolyásai mozgási energiáját igyekeztek a legsokoldalúbban kihasználni a völgy lakói. A Felső-Hernád völgyében elsősorban a bányászat és az ipar céljait szolgáló berendezéseket telepítettek a folyóra (a II. katonai felmérés alapján, egyszerűsítve).

jellemző – középen kiszélesedő főutcáját is. 1847-ben öt orvos és hét ügyvéd dolgozott a városban, ahol bíróság is működött. Egyébként Szepesolasziban is volt egy orvos és négy ügyvéd abban az időben.

A többi településről meglehetősen kevés településföldrajzi információt találhatunk a vizsgált időszakból. A térképi forrásokból annyi azért kiderül, hogy a legtöbb településen belül, vagy a település közvetlen közelében vízi- és fűrészmalmok, itt-ott kallómalomok, papírmalmok, vasverők stb. üzemeltek, többé-kevésbé szerves részét képezve a településképeknek (6. ábra).

A legteljesebb településföldrajzi statisztika a 19. század végéről származik, s a házak műszaki állapotáról ad felvilágosítást. Ebből megtudhatjuk, hogy a vizsgált települések 58%-a kőből (vagy téglából), 8,5%-a szilárd alappal, vályogból (vagy sárból), 9%-a szilárd alap nélkül, vályogból (vagy sárból), míg 24, %-a fából (vagy más anyagból) épült. Összehasonlítva a korabeli országos átlagokkal, illetve a Hernád alsó folyása menti települések hasonló adataival a fentieket, észrevehetünk néhány különbséget. Az első s legfontosabb, hogy a Felső-Hernád völgye mentén lényegesen több szilárd anyagból épült ház volt, mint akár országosan, akár pedig a folyó menti déli településeken. Vályogból vagy sárból viszont kevés lakóépület készült, különösen a Hernád felső folyása mentén. A fában gazdag vidéken a vártnál (és az országos átlagnál) kevesebb házat építettek ugyan, de – arányait tekintve – tizenöt-ször annyit, mint az alsó szakaszon. A kő építőanyag a környék sajátos geológiai felépítése következtében bőségesen állt rendelkezésre, mint ahogy fában sem szűkölködött a legtöbb település. Egyes falvak határában jó minőségű agyag kitermelésre is lehetőség nyílt (pl. Tapolcsány). A tégl- és cserépgyártásnak a feltételei adottak voltak a völgyben, illetve a vasút révén távolabbi településekről is beszerezhetek időtálló, kevésbé tűzveszélyes építőanyagokat. 1900-ban a házak 30,5%-a cserép-, pala- vagy bádogtetővel, 49,2%-a zsindellyel volt fedve, s a tetők

mindössze 20,3%-át fedte zsúpszalma. A cseréptető és a zsindely magas aránya szembeötlő, ha ismerjük az akkori országos átlagokat, de még nagyobb a kontraszt, ha az alsó szakasz településeinek hasonló adatsorát vetjük a fentiekkel össze. Ott pl. 68,2% volt a zsúptető aránya 1900-ban. Összességében megállapítható, hogy a Hernád-völgy felső szakaszának városai és falvai egységesebb képet mutató, rendezett települések voltak. A házak műszaki állapotát tekintve pedig a felső szakasz kedvezőbb helyzetben lévő térségnek számított a vizsgált időszakban, mint az ország más, pl. alföldi területei (7. ábra).

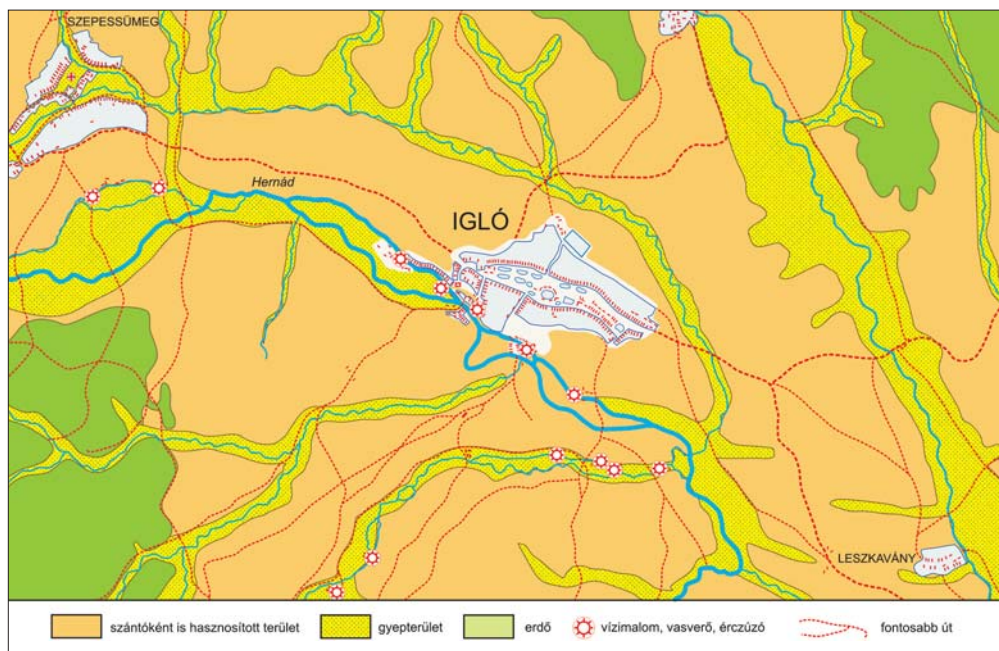

7. ábra. A Felső-Hernád-völgy településeinek egy részében a házak műszaki állapota, rendezettsége kedvezőbb volt már a 19. században is, mint az ország nagyobb részén (a II. katonai felmérés térképei alapján, egyszerűsítve).

A Hernád felső szakasza a Szepes-Sárosi-hegyvidéket, az Alsó-Szepességet, a Gömör-Szepesi-érchegységet stb. érinti vagy szeli át, s eközben változatos geológiai környezet szegélyezi a folyó útját. Mészkö, dolomit és egyéb üledékek, idősebb kristályos kőzetek egyaránt

előfordulnak a völgy mentén. E kőzetfélések némelyike jelentős mennyiségű ércet tartalmazott (az arany, az ezüst, a réz, a vas, az ólom, a nikkel, a kobalt stb. különböző ásványait), melyeket már a korábbi évszázadokban is ismertek és bányásztak. A felső-magyarországi bányavidék északi részén kanyargó Felső-Hernád völgye mentén évszázadok óta jelentős bányászati tevékenység zajlott, különösen a királyi bányaváros, Igló térségében. A 14-15. századi források már említik Iglón és környékén az arany-, az ezüst, a réz kitermelését. A 16. századból a Kolinfalva környéki vasércbányásatról olvashatunk.

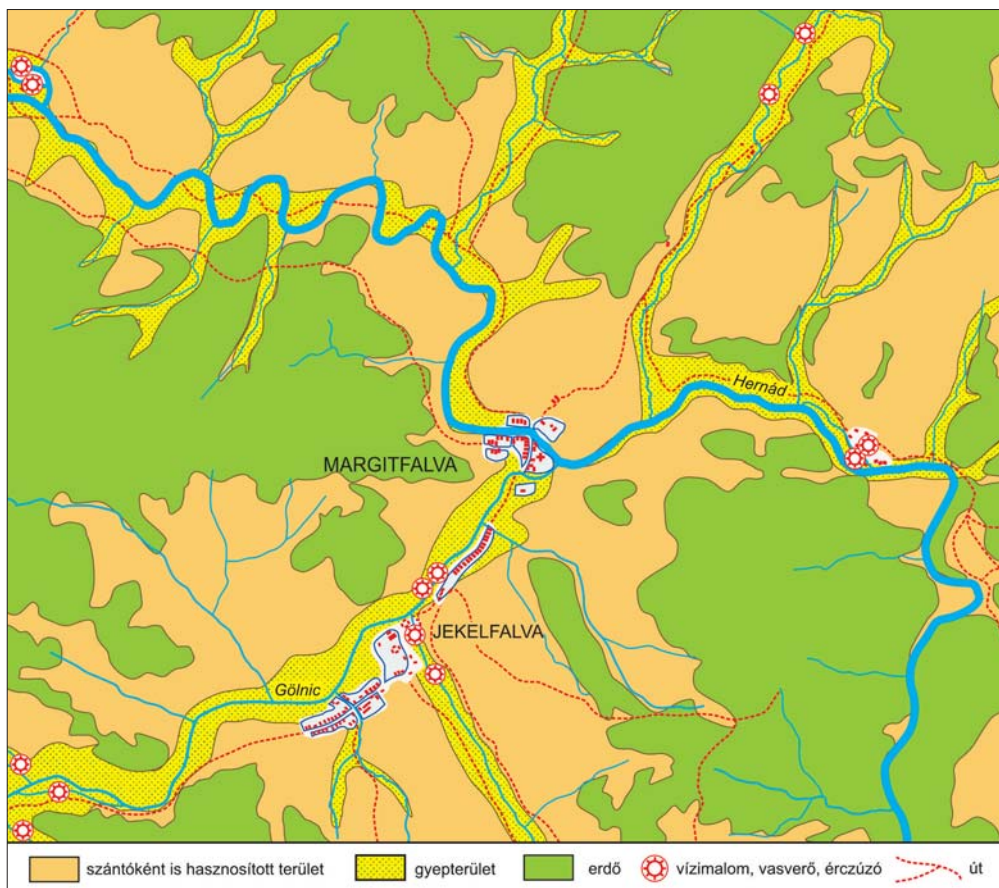

8. ábra. Igló környékének területhasznosítása a 18. század második felében. A bányászati és ipari tevékenység jelentős mennyiségű energiát igényelt, melynek egy részét a Hernád és a környékbeli vízfolyások szolgáltatták. Az erdő az intenzív használat következtében egyre messzebb került a település belsőségétől (az I. katonai felmérés alapján, módosítva).

A 17. században a réztermelés központjaként Iglót nevezték meg, s 18. századi kohók működéséről tudósítanak a korabeli források Igló és Margitfalva környékéről is (ZSÁMBOKI, 1998). Vas- és rézércet bányásztak még Kluknó határában, rézércet pedig Szepesolasziban. FÉNYES E. Szepessümegnél vashámorokat említett, Margitfalváról pedig azt írta, hogy „*bányáiban ezüstöt ásnak*”. Vas- és rézhámorokat, olvasztókat (kohókat), valamint réz- és vasérc-kitermelő helyeket Káposztafalva, Szepesolaszi, Jekelfalva és Igló bemutatásánál vett papírra. Hámorokról egyébként szó esik Kassa bemutatásánál is. VIGA GY. szerint (1990) Iglón, Kluknón, Kis- és Nagyladna térségében, valamint Jekelfalván még a 19-20. század fordulóján is folyt vasérc-kitermelés (8-9. ábra).

A céhes- és manufaktúrális ipar viszonylag hamar kialakult Kassán és Iglón. A többi településen ipari tevékenységet csak ott folytattak, ahol a kitermelt ércet valamilyen mértékig feldolgozták. A legtöbb faluban legfeljebb kiegészítő foglalkozásként állítottak elő (nemcsak saját használatra szánt) ipari jellegű termékeket. A háziiparnak, erdei iparnak múltbba nyúló hagyományai voltak a Felső-Hernád völgyében. TAKÁCS P. és UDVARI I. kutatásaiból tudjuk, hogy a völgy települései évente 5-6 ezer bécsi mázsa lenfonalat sodortak a 18. században.

9. ábra. A Hernád és a Gölnic összefolyásánál alakult ki egy jelentősebb ércfeldolgozó központ (Jekelfalva, Margitfalva és Főnixshuta). A 18. században Margitfalfától keletre létrehozott Főnixshuta néhány évtizedig a részfeldolgozás egyik fontos telephelye volt a Felső-Hernád völgyében (az I. katonai felmérés alapján).

Jó néhány faluban jelentős mennyiségű gyolcsot állítottak elő, s a posztókészítésben is jeleskedtek. Iglón – ha csak rövid ideig is – posztókészítő manufaktúra működött. Ahol a bányászati tevékenység jelentős volt, ott a bányászati, illetve kohászati tevékenység kiszolgálására jelentős mennyiségű fát kellett feldolgozni. Haraszt, Márkusfalva, Kluknó, Rihno, Jekelfalva, Szepeskárolyfalva lakói kiegészítő tevékenységként éppen ilyen munkát végeztek (pl. fagegmunkálás, faszénégetés, mészégetés). Előfordult, hogy a tehetősebb jobbágyok hutát béreltek, s azt maguk működtették. Savnikban pálinkát főztek, amit a szomszédos vármegyékben is értékesítettek (TAKÁCS & UDVARI, 1998).

Hernádfalu lakói értettek a tímármesterséghez és a szövéshez, Szepesvéghelyen pedig a kékfestéshez. Haraszt a kosárfonásról volt nevezetes. VÁLYI A. a 18. század végén ezt írta Szilvásapáti lakóiról: „... fából kotsikat készítenek a' lakosok, mellyeket elárúlgatnak...”. Megemlíttette Iglóról is, hogy „híres papiros malma van”. Alsómislye malmai közül külön kiemelte a kása- és kendertörő malmot. Ez utóbbit FÉNYES E. is leírta, kiegészítve azzal, hogy sör- és pálinkaház is van a faluban. Ezek ellátásához nyilván elő is kellett állítani a különféle italokat. FÉNYES E. más falvak esetében is utalt ipari létesítményekre vagy tevékenységre.

re. Betlenfalván a gyolcskészítést, Hernádszentistvánon a sörfőzést tartotta kiemelésre érdemesnek. A fontosabb vízi-, fűrész- és papiros malmokat is feljegyezte munkájában (Óruzsán, Káposztafalva, Hernádszentistván, Szepessümege, Abaujnádasd, Alsómislye, Szepesolaszi esetében).

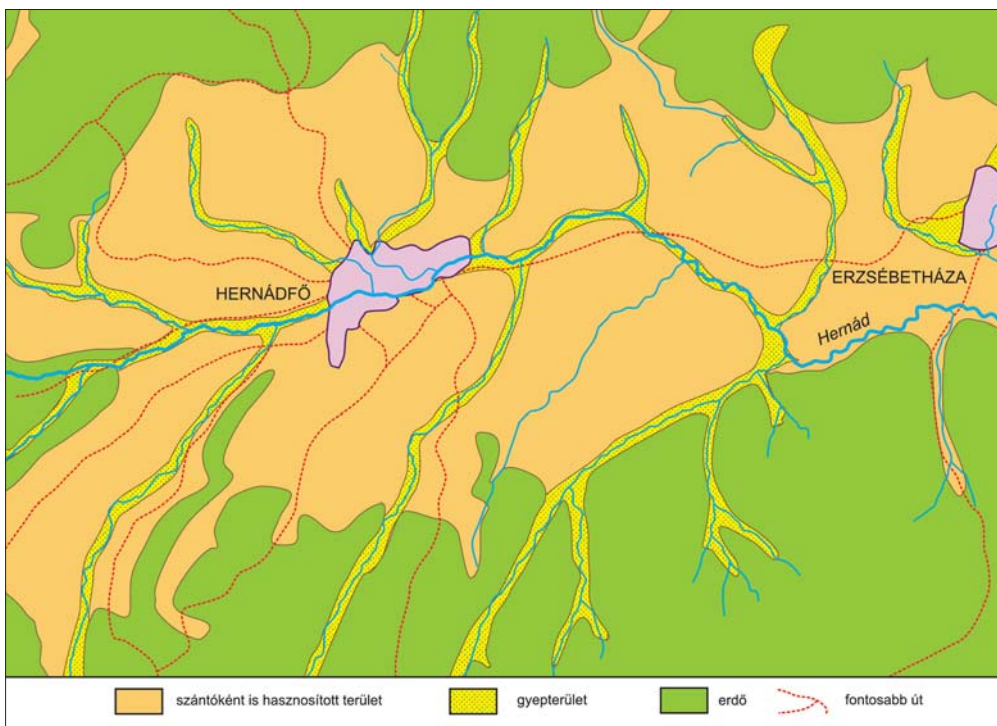
A 19. század végén Hernádcásányban 9 családfő kerekeket készített, Hernádfaluban és annak környékén 20 család szobabútorokat és egyéb házi eszközöket barkácsolt. Szepessümegeen 14 család faskatulya készítésére specializálódott, míg Savnikban 10 család zsendelyfaragással szerzett kiegészítő jövedelmet. (VIGA, 1990)

Az ipari tevékenység zöme Kassára és Iglóra koncentrált. Kassán a kézműipar mellett már a modern gyáripár is megjelent a 19. században. A 19. század elején 23 építőmester dolgozott a városban, 182 alkalmazottal. Volt még 3 élelmiszer- és vegyipari, 1 bőripari, 7 ruházati- és textilipari, 11 vas- és fémfeldolgozó-ipari, 1 nyomdaipari és 5 szolgáltató- és egyéb vállalkozás is. Ezek között aztán akadt puskaporkészítő, cukrász, hentes, irhatímár, vattakészítő, pokróckészítő, kesztyűs, posztónyíró és -készítő, drótkészítő, reszelővágó, rézöntő, hangszerkészítő stb. (BÁCSKAI & NAGY, 1984). FÉNYES E. 539 kézművesről írt, s különösen a csizmadiák tevékenységét tartotta nagyra. Említést tett a gyárákról is (szögygyár, bőrgyár, posztógyár, cukorgyár, dohánygyár, élelmiszeripari termékeket előállító üzem, papírgyár, hámorok, nyomda stb.). Az 1846. évi „*Iparműkiállítók Lajstroma*” tartalmazza a kassai bőrgyár termékeit, OPPITZ JÓZSEF vésnök „*üvegmeteszvényeit*”, valamint SCHÖNFELD JÓZSEF kárpitos félkarosszékeit, „*külön borított rugonyokkal*”. Az 1847-ben kiadott „*Ipar-czimtár*” Magyarország ismertebb gyárai között sorolja fel a kassai gyolcsgyárat és a kassai szegényház posztógyárát. VÁLYI A. a bányászati tevékenység mellett Igló papírgyártását is kiemelte a város bemutatásakor. MAGDA P. (1819) Iglón dróthúzó tevékenységről írt. FÉNYES E. a cserépedénygyárat, a mész- és téglalegetést, a papírgyártást, a gyolcsszövést, a réz- és vasgyártást említette, valamint Igló liszt-, fűrész- és a kallóalmait. Az 1800-as évek elején működött a városban bőripari, ruházat- és textilipari, vas- és fémfeldolgozó-ipari, építőipari vállalkozás is (BÁCSKAI & NAGY, 1984).

A 19. század végén 2617 vállalkozás tevékenykedett a vizsgált településeken, melyeknek 72,7%-a Kassán és Iglón volt bejegyezve. A vállalkozások 53,4%-a segédek nélkül működött, 17,8%-a egy segéddel, a 10 alkalmazottnál többen dolgozó vállalkozások aránya mindössze 3,1% volt. A legtöbb vállalkozó az élelmiszeriparban dolgozott (29,7%), ezt az építőipar (15,1%), a faipar (12,9%), a vendéglátóipar (11,4%) és a vas- és fémipar (10,9%) követte. A korábban jelentősnek mondható textilipar, bőripar, papíripár a nagyüzemi termelés versenyt már nem bírva szinte teljesen elvesztette jelentőségét a Felső-Hernád völgyében.

A Hernád völgyének szlovákiai szakasza nagyobb részt 700-1 000 m magas hegyek között kanyarog. Éghajlata hűvösebb, mint az alföldi szakaszé. A forrásvidék évi középhőmérséklete 5-6 °C, Iglóé 7,4 °C, Kassáé 8,8 °C. Az átlagos évi csapadék 600-700 mm körüli a völgytalpakon, a völgyperemek magasabban fekvő részein ettől általában magasabb értékek is előfordulnak. A télen szilárd halmazállapotban lehulló csapadék lényegesen hosszabb ideig megmarad, mint a folyó alsó szakaszán, s a hótakaró vastagsága is jelentősebb. A napsütéses órák száma alacsonyabb, mint az alföldi szakaszon, s a téli időszakban a völgy mélyebb fekvésű részein gyakori a köd.

A sajátos geológiai adottságok az éghajlattal és a természetes növénytakaróval együtt alapvetően befolyásolták a talajtakaró kialakulását is. A forrásvidék magasan fekvő, nem karbonátos kőzetekből álló részein savanyú barna erdőtalajok – itt-ott podzolokkal tarkítva – jellemzőek. Ahol karbonátos kőzetek alkotják a felszínt, ott rendzina talajokat találhatunk. A középmagas fekvésű völgytalpak mentén barna erdőtalajok az uralkodóak, s kisebb-nagyobb szakaszokon az öntéstalajok is előfordulnak. A völgyperemek domborzata is változa-

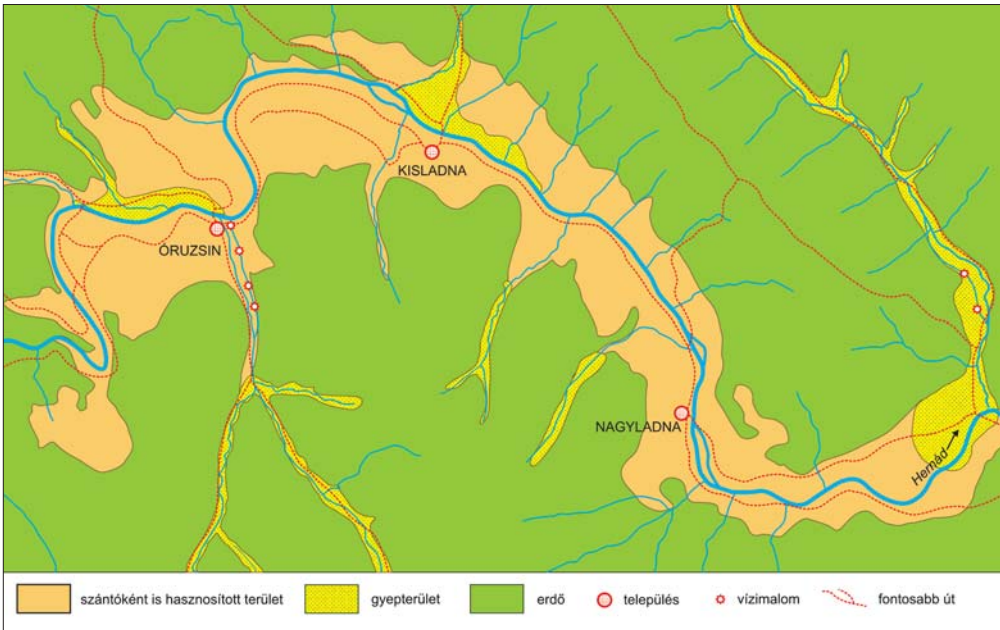

10. ábra. A Felső-Hernád-völgy legmagasabban fekvő szántóit Hernádfő határában, 600-700 m tengerszint feletti magasságban művelték, irtványföldeken. A viszonylag kedvezőtlen természeti adottságoknak köszönhetően az egy hektár művelt területre jutó tiszta jövedelem mindössze 2,2 Ft/ha volt 1865-ben (a II. katonai felmérés alapján).

tos, néhol a meredek, erózió sújtotta lejtőkön nem, vagy csak korlátozott mértékben lehet mezőgazdasági tevékenységet (elsősorban szántóföldi növénytermesztést) folytatni. Jó néhány növényfélése (pl. őszi búza, kukorica, szőlő, len) termesztésének északi határa is keresztezte a völgyet. A fentiekből egyértelműen következik, hogy a Hernád-völgy felső szakaszának természeti erőforrásai nem a földművelésnek, sokkal inkább az állattenyésztésnek és az erdőgazdálkodásnak kedveznek. A völgyben megtelepedő ember mégis rákényszerült arra, hogy szükségletei kielégítése érdekében szántóparcellákat alakítson ki, s azokon az ökológiai feltételek nyújtotta keretek között többféle növényt termesszen. Önellátó gazdálkodása azonban több lábón állt. Az állattartás, az erdőélés, a háziipar a legtöbb gazdálkodó tevékenységéhez hozzátartozott. A kedvező közlekedési lehetőség, valamint az eltérő profilú gazdasági nagytájak közelsége lehetővé tette az előbbieket mellett a munkamigrációt, a fuvarozást, a házaló tevékenységet és kereskedelem egyéb ágaiba való bekapcsolódást. A 18. századi gazdálkodási gyakorlatban mindezek az elemek – differenciáltan – a legtöbb településen jelen voltak.

A 18. századi gazdálkodásról bővebbet UDVARI I. és TAKÁCS P. munkáiból tudhatunk meg (1991, 1998). További értékes szöveges és képi információkat szolgáltatnak a katonai felmérések térképlapjai és a néhol fellelhető irodalmi források. Ezek segítségével vázolható a határhaználat tér- és időbeli rendje, a termesztett növények fajtái s mindazon tevékenység, amelyek egészen a 19. század közepéig jellemezték a völgy lakóit. Az azt követő időszakból viszont már használható statisztikai adatsorok állnak rendelkezésre, melyek lehetővé teszik a földhasznosítási struktúra feltárását, valamint annak esetleges változásait is.

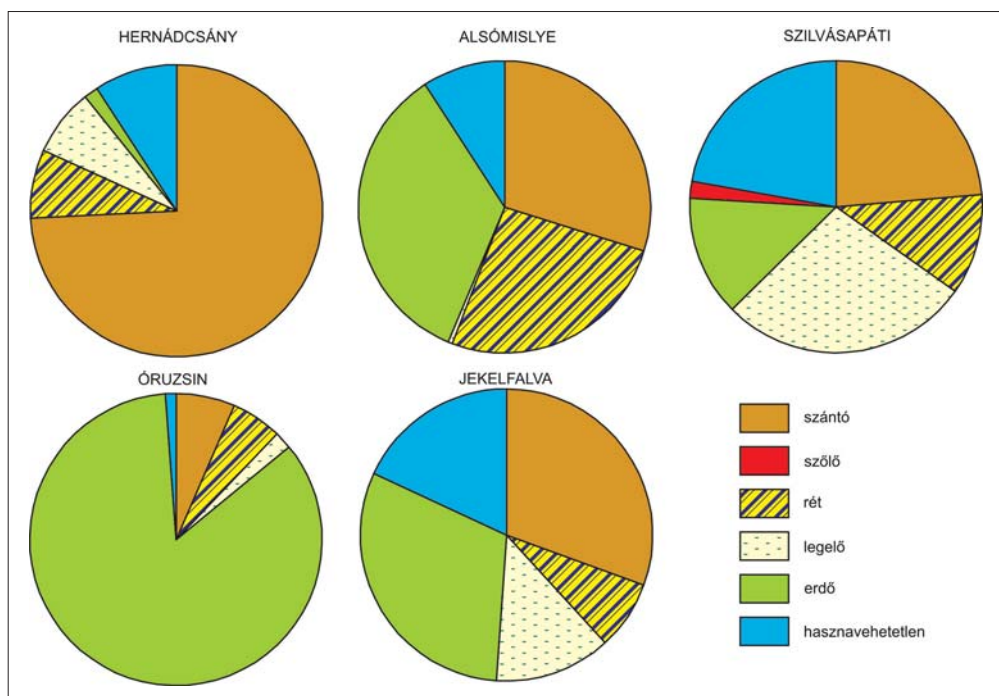
11. ábra. Meredek hegyoldalak között művelt szántóföldek keskeny övezete Órúzs és Nagyladna vidékén. Ez volt a szántóföldi növénytermesztésre legkevésbé alkalmas térségek egyike a Felső-Hernád mentén (az I. katonai felmérés alapján, egyszerűsítve).

Ezek szerint a települések többségében két- és három nyomásban művelték a szántókat. A parcellák nehezen művelhető, köves, gyakran meredek hegy- és domboldalakra kúsztak fel, melyeket nehéz volt trágyázni, és körülményes volt a termés betakarítása. A szántók Hernádfő és Erzsébetháza térségében 600-700 m tengerszint feletti magasságig felhúzódtak a hegyoldalakra. Igló környékén már csak 450-600 méterig, Rihno és Nagyladna között 350-260 m közötti magasságig, Kassa térségében átlagosan 200 m tengerszint feletti magasságban terültek el. A magasabban fekvő vidékeken a hó tavasszal általában csak későn olvadt el, emiatt gyakran még a rövidebb tenyészidejű gabona sem érett meg a betakarításig. Tavaszai búzát, rozsot, árpat, zabot, tatárkát, borsót, babot, káposztát, lent, kendert⁴, komlót, burgonyát (ez utóbbit a 18. század második felétől) természetek legnagyobb arányban (UDVARI, 1991). A települések egy részén háromévente legalább egyszer megtrágyázták a földet, s ha az időjárás is kedvező volt, akkor közepes termést takaríthattak be a parcellákról. Az így megtermelt gabonafélék általában nem fedezték a szükségleteket, amit délebbi (pl. alföldi) területekről kellett pótolni (10. ábra).

A szántóföldek kiterjedése, művelhetősége, termőképessége a völgytalp és a völgyoldalak sajátosságaitól függött. Igló környékén, valamint Hernádtihanytól délre viszonylag kedvezőbbek voltak a terepadottságok nagyobb parcellák kialakítására, viszont Hernádmátétól Sároskőszegig jobbra csak a folyót övező keskeny sávban művelhették a földet. Egyes falvak határában az időnként előforduló árvizek ráadásul a termést is veszélyeztették (11. ábra).

A legtöbb írott forrás a rét területének szűkösségéről számol be, s arról, hogy több faluban nem kaszálhatnak sarjút. A legelő általában nagyobb területet foglalt el a települések határában. A Felső-Hernád völgyében a határterületek jelentős részét – kevés kivétellel – az erdő

4 A lent és a kendert csak ott természetek nagyobb arányban, ahol az ökológiai viszonyok azt lehetővé tették. A gazdaságos lentermesztés északi határa pl. Iglótól valamivel délebbre húzódtott.

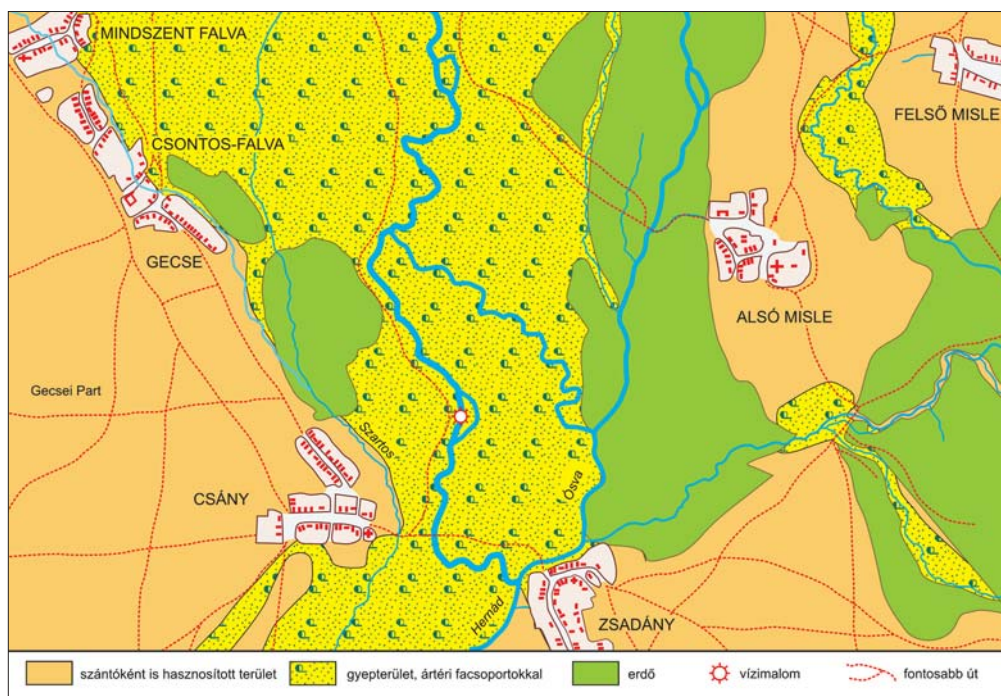
12. ábra. Sajátos földhasznosítási struktúrák a Felső-Hernád völgyében 1865 körül.

foglalta el. VÁLYI A. és FÉNYES E. már többször idézett munkáikban az egyes települések bemutatásánál általában nagyon tömören (néha eltúlozva a valóságot) utaltak a határterületek milyenségére is. Legtöbbször az erdő kiterjedését és minőségét találták kiemelésre érdemesnek.

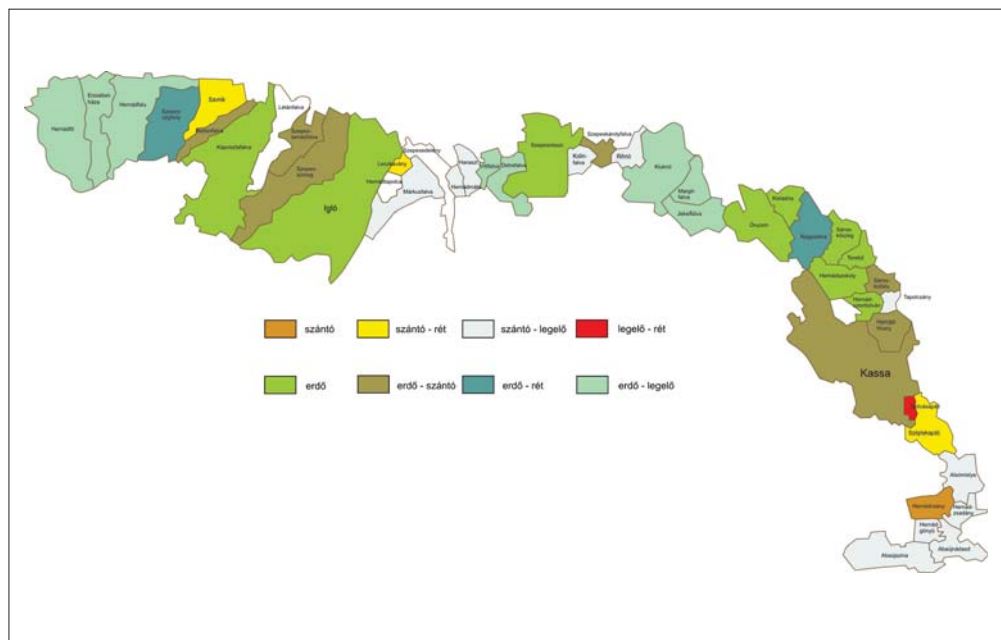
A 19. század második feléből már részletes adataink vannak a határterületek művelési szerkezetéről. Ezek szerint 1865-ben a vizsgált terület 27,2%-a volt szántó, 9,5%-a rét, 4,6%-a legelő, 52,6%-a erdő. Szőlő (0,9%) mindössze Kassán és Szilvásapátiban termett. A nem hasznosított terület aránya 5,2% volt. Ugyanezek az adatok a folyó déli szakaszán: szántó (44,7%), rét (15%), legelő (14,9%), erdő (14%), szőlő (2,8%), nem művelt terület (8,6% – 12. ábra).

Az egy hektár hasznosított területre jutó tiszta jövedelem átlaga 3,3 (Ft/ha), ami nem érte el a Felvidék egészét jellemző átlagot (4 Ft/ha) sem. (Az Alsó-Hernád völgyében – a lényegesen kedvezőbb agroökológiai potenciálnak köszönhetően – a fenti érték kétszerese volt az átlag) Hernádcsány, Hernádsadány, Abaújszina, Alsómislye térségének hasznosított területein volt legmagasabb az 1 hektárra jutó tiszta jövedelem (7,8-6,6 Ft/ha), míg Óruzsín, Kisladna, Nagyladna határában csak 1,5 Ft/ha (12-13. ábra).

A művelési szerkezet a század végéig érdemben már nem változott meg, legfeljebb néhány településen ment végbe kisebb-nagyobb átrendeződés az egyes művelési ágak között. A kert művelési ág megjelenése a statisztikában újdonság, jóllehet a belsősegeken vagy annak közelében korábban is voltak elkerített (nyomáskényszeren kívüli) földterületek, melyeket intenzíven műveltek (kender-, len- és káposztáskertek, néhol gyümölcsösök). 1895-ben 94 014 db gyümölcsfát írtak össze a völgy településein, ennek 50%-a Kassán volt (a Hernád alsó szakaszán ugyanekkor több mint 200 000 db gyümölcsfa állt). Kassán kívül Hernádtihanyban és Iglón volt még viszonylag sok gyümölcsfa. A statisztikában jelzethnél valamivel több gyümölcsfa volt a településeken, de valószínűleg sokan kevesebbet vallottak be a tényleges állománynál. Legnagyobb arányban szilva (39,1%), alma (21,3%) és körte (12,5%) alkotta a gyümölcsfaállományt (14. ábra).

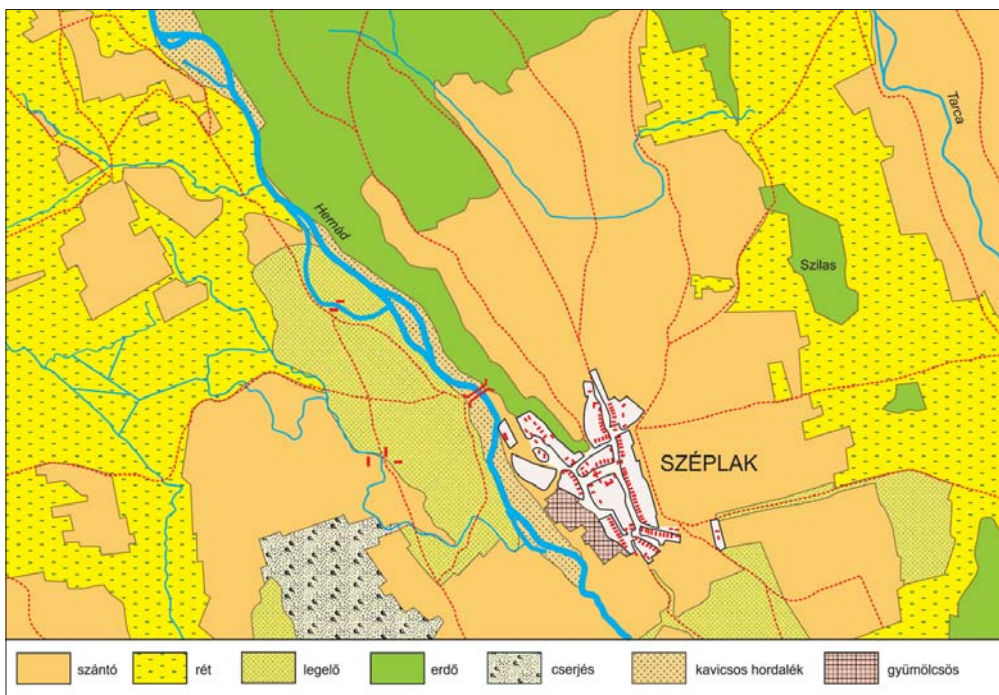

13. ábra. A Felső–Hernád-völgy legjobb minőségű földterületei Hernádcsány és Hernádszadány térségében fekedtek. A 18. századi állapotokhoz képest később ebben a térségben volt legnagyobb mérvű a földhasznosítás változása, a vizsgált szakaszon (az I. katonai felmérés alapján, módosítva).

14. ábra. Földhasznosítási típusok a Felső-Hernád völgyében a 19. század végén.

15. ábra. A 19. század második felében a Felső–Hernád-völgy alsó szakaszán még jelentős kiterjedésű gyepterületek szolgálták az állattartást. Később ezek egy részét szántónak törték fel, ami számottevő mértékben rontotta a rideg állattartás feltételeit (a II. katonai felmérés alapján, egyszerűsítve).

A 19. század végére a termelési technika és technológia az egyes termelők gazdasági kondíciói, termelési ismeretei, illetve a megújulás iránti igény szerint változott (pl. a vetésforgóra való áttérés, hatékonyabb mezőgazdasági eszközök alkalmazása, fajtaváltás stb.). A gazdaságok felszereltségét az alábbi néhány, 1895-ből származó adat részben illusztrálja: a településeken akkor összesen 2 715 fogat volt, ebből 1 559 a lófogat. A lófogatok 81,6%-a volt kettős, ez valamivel jobb arány, mint a korabeli országos átlag. Kedvezőtlenebb volt a helyzet az ökörfogatok tekintetében, és viszonylag magas volt a tehénfogatok száma is. 1 000 főre átlagosan 39,7 fogat jutott. FRISNYÁK ZSUZSA (2003) számításai szerint ugyanebben az időben Erdély egyes vidékein 159-144 fogat jutott 1 000 lakosra.

A különböző irodalmakban található és a Hernád-völgy településeinek állattenyésztésére vonatkozó utalások kellő kritikával értékelendők. Számos (itt most nem részletezett) tényezőt megvizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a 18-19. században sem a völgy felső, sem pedig az alsó szakaszán nem volt számottevő az állattenyésztés. Magára az állatállományra vonatkozó, teljes körű adatsor csak a 19. század végéről áll rendelkezésre. Az 5. számú táblázat pl. az 1895-ös állatszámolás adatait tartalmazza. Akkor 15 932 szarvasmarha, 3 522 ló, 15 017 juh és 12 374 sertés, 37 388 baromfi és 2 334 méhcsalád volt a településeken. Abszolút számokat tekintve mindegyik állomány elmaradt az Alsó–Hernád-völgy településein lévőkhöz képest (kivéve a méhcsaládokat, azok számában szinte semmi különbség nem volt). Az egységnyi szántóterületre számított számosállat átlaga azonban kedvezőbb volt a Felső–Hernád-völgy településein (89,9 számosállat a vizsgált településeken és 66,2 a déli szakaszon). A 100 hektár szántóra jutó szarvasmarha esetében még kedvezőbb az arány (94,5 és 49,8), a ló, a juh és a sertés esetében viszont a folyó

alsó folyása menti települések voltak előnyösebb helyzetben. A nagyállattartás Igló térségében (Hernádfő, Hernádfalu, Szepesvéghely, Szepesolaszi és Igló) volt jelentősebb, valamint Kassától délre (Széplakapáti, Abaújnadasd, Abaújszina – 15. ábra).

A baromfik alacsony száma nem reális, valószínűleg kevesebbet vallott be a lakosság a ténylegesnél. A méhcsaládok száma is nagyobb volt a valóságban, ugyanis ősszel (amikor az adatokat felvették) csak a következő évre magnak eltett méhcsaládok kerültek be a statisztikába. Mindezt figyelembe véve feltételezhetjük, hogy Igló, Hernádfalu, Szepesolaszi, Kassa és Káposztafalu méztermelése számottevő lehetett.

A Hernád-völgy kedvező fekvése évszázadok óta lehetővé tette az Alföld és az északi hegységkeret (s még távolabbi térségek) közötti közlekedést és kereskedelmet is. A völgy déli részét keresztezte a belső (vagy alföldperemi) vásárvonal (Szikszó, Forró), az északi (vagy külső) vásárvonal pedig Kassán haladt keresztül. Kassa a Magyarország és Lengyelország közötti, valamint az Erdély–Debrecen–Hegyalja és Pest közötti kereskedelem csomópontja volt, ahonnan jó út vezetett Eperjesre, Iglóra, Mecenzéfen át Rozsnyóra (BÁCSKAI & NAGY, 1984). A 18-19. században Kassa volt a gabona-, a bor-, a vasipari- a faipari-, a szalonna-, a gyümölcs- és számos kézműipari termék kereskedelmének egyik legfontosabb központja. Az 1800-as évek közepén a heti vásárokon kívül öt országos vásárt is tartottak a városban (január 16-án, május 1-jén, június 19 és július 3 között, augusztus 14-én és november 20-án). Minden vásár három napig tartott. Az első napon állatvásár, a második napon „elő vásár”, a harmadik napon „fő vásár” volt (SZALKAY & NÉMETH, 1847). 1828-ban Kassa tiszta és megosztott kereskedelmi vonzáskörzetének népessége meghaladta a 160 000 főt (BÁCSKAI & NAGY, 1984).

Kassán kívül Iglón, Szepesolasziban, Kluknón, Káposztafalván és Szepessümegeen is tartottak heti és országos vásárokat. Közülük Igló vásárai voltak a legjelentősebbek, de lényegesen kisebb népességet vonzottak, mint a kassai vásárok és piacok. A völgy lakói egyébként rendszeresen látogatták a dobsinai, az eperjesi, a lócsei, a késmárki, a poprádi stb. vásárokat is.

Egyes falvak népessége az áruforgalom lebonyolításában is aktívan közreműködött. A különböző forrásokban Erzsébetháza, Hernádfalu, Haraszt, Márkusfalva, Kluknó, Rihó, Jekelfalva, Szepeskárolyfalva lakóiról olvashatjuk, hogy rendszeresen fuvaroztak különböző áruféleségeket (pl. gabonát, bort, gyümölcsöt, érceket, égetett meszet, követ, faszenet, fatermékeket stb.). Ez a helyzet a vasút megjelenése után alapvetően megváltozott, ám a Hernád völgye továbbra is fontos tranzitútvonal maradt. A térség népességének több lábón álló, polikultúras gazdálkodása – Kassa és Igló aktív közreműködésével – viszonylagos stabilitást biztosított. Alapvető változások csak az 1920-as években kezdődtek el, ezek hatása azonban nemcsak a Hernád-völgy lakóit érintették.

2. Adatok az Alsó–Hernád–völgy 18–20. századi népesség- és településföldrajzához

Az Alsó–Hernád–völgy történeti földrajzával foglalkozó, utóbbi időben megjelent dolgozatok (FRISNYÁK, 2005, 2006; DOBÁNY, 2006, 2007) csak a téma megkívánta mértékig foglalkoztak az Alsó–Hernád–völgy népesség- és településföldrajzával. Adalékközlő tanulmányomban ezt „hiányt” szeretném pótolni, a teljesség igénye nélkül. Részben területi korlátok, részben történeti földrajzi szempontok késztettek arra, hogy a vizsgálat a 18. század második felétől csak 1941-ig terjedjen ki, ami nem zárja ki e két időhatár önkényes, de indokolt átlépését. Céljaim megvalósításában a prestatisztikus kor szegényes forrásanyagain kívül a különböző feldolgozottsági fokú statisztikai adatok, a korabeli térképmunkák és leírások valamint egyéb levéltári és szakirodalmi források segítettek.

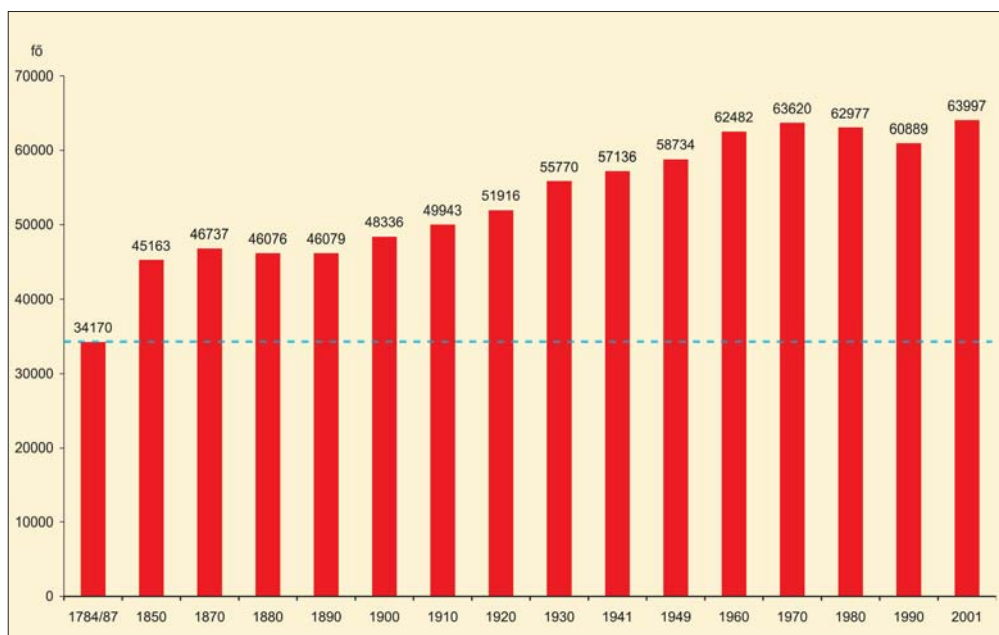
A komplex eredetű (tektonikus-eróziós), itt-ott teraszokkal tarkított völgyben mintegy félszáz olyan település állt a vizsgált időszakban, melyeknek kisebb-nagyobb határterülete a völgytalpon feküdt. E helységeknek együttes kiterjedése a 19. század közepén még meghaladta a 700 km²-t. A falvak (és néhány mezőváros) Abaúj(-Torna), Zemplén és Borsod vármegyék valamelyikéhez, azokon belül pedig különböző járásokhoz (Füzéri, Kassai, Gönci, Szikszói, Szerencsi, Miskolci) tartoztak.

Az Alsó–Hernád–völgy sajátos természeti erőforrásai, különböző tájtípusokat érintő fekvése, az ezekből kiaknázható előnyök stb. valószínűleg nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az ember már évezredekkel korábban megtelepedett a vidéken. Erről a régészeti kutatások – különösen a Halmaj és Abaújvár határában folytatott feltárások – tudósítanak (HELLEBRANDT, 2002; WOLF, 1989, 2001). A honfoglaló magyarság megtelepedését követően más népek is megjelentek a völgyben (németek, besenyők, vallonok), amire egyes földrajzi nevek is utalnak (pl. a Hernád vagy a Méra elnevezés német eredetű). A Hernád és néhány mellékvízfolyása mentén gyér szláv szórványok is előfordultak. A völgyben letelepedő különféle etnikumú földművelők, állattenyésztők, erdőművelők, halászok-vadászok végül is jól kiegészítették egymást, s tevékenységük révén a hegyvidék és az Alföld kontaktzónájában már a 11-12. században fontos vásározó helyek alakultak ki (CSORBA, 1994).

A korai és a virágzó feudalizmus idején e vásározó helyek némelyike egyre fontosabb szerepet kezdett betölteni a társadalmi-gazdasági életben. Ilyen településsé vált pl. Forró (esperességi székhely, vásározó és vámszedő hely), de Szikszó, Aszaló és Gönc is számottevő piaci vonzáskörzetet alakított ki az idők folyamán.

A 16-17. századokban a török támadások nem kímélték a Hernád menti településeket sem. A támadások pusztításai, valamint a török kiűzését követő évtizedek viharos eseményei – amit csak betetőzött a vidéket sújtó pestisjárvány – a völgy jó néhány településének az elnéptelenedését eredményezték. Hidasnémeti, Hernádvécse, Abaújkér, Fügöd, Méra, Felsődobsza, Kiskinizs, Nagykinizs, Hernádkércs, Hernádszentandrás – s a sort még folytathatnánk – teljesen elnéptelenedett, némelyik falu több évtizedre. 1715-ben számos településen csak egy-két jobbágyportát írtak össze, s a korábban fontos mezővárosnak számító Göncről is mindössze 33 adózóról tesz említést a korabeli forrás.

Az újratelepítések eredményeként néhány évtized alatt ismét növekedett a völgy falvainak a népessége. A telepesek a környékbeli vármegyékből jöttek. Encsre, Alsó- és Felső-Mérára, Forróra, Garadnára, Alsó- és Felső-Novajra pl. Kassa környéki szlovákok, Göncre és környékére magyarok és ruszinok, Hernádkakra csehek, Perére ruszinok. A más

1. ábra. A népességszám változása a Hernád völgyében a 18–20. században.

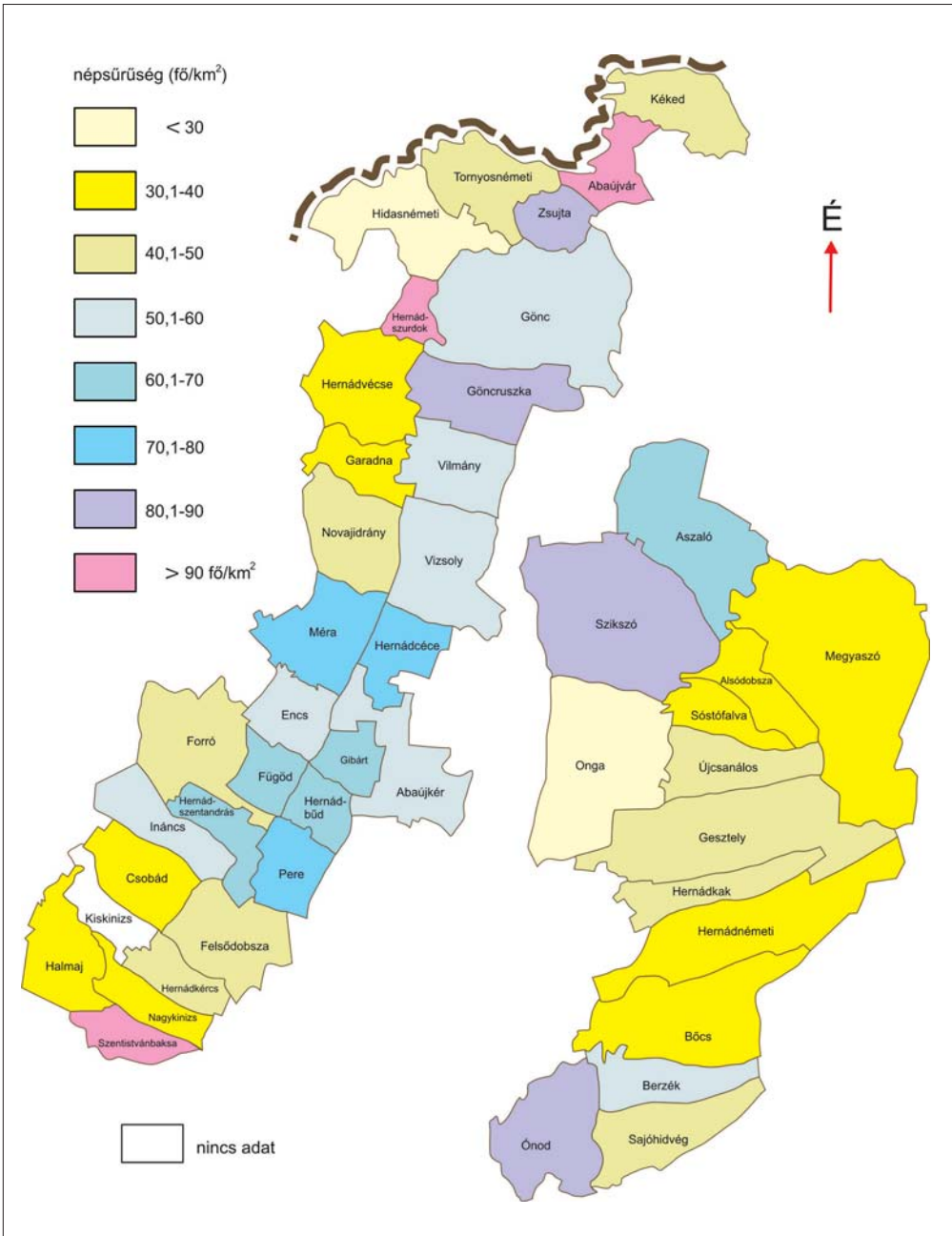
nemzetiségekhez tartozók viszonylag hamar asszimilálódtak a túlnyomórészt magyarok lakta vidéken, így a folyóvölgy népessége etnikai szempontból továbbra is megőrizte homogén jellegét.

A 18. század végén a népesség száma már meghaladta a 30 000 főt (1. ábra). Legnépesebb településsé Szikszó vált (2 991 fő), de az Alsó–Hernád-völgy viszonylag kicsiny lélekszámú települései közül kiemelkedett még Gönc (2 072 fő), Megyaszó (1 876 fő), Aszaló (1 652 fő), Ónod (1 575 fő), Göncruszka (1 316 fő), Hernádnémeti (1 084 fő) és Gesztely (1 050 fő) is. A népesebb lakóhelyek közül Ónod, Megyaszó, Szikszó, Aszaló, Forró, Gönc, Göncruszka és Vizsoly mezővárosi jogállással rendelkezett. E települések társadalmi-gazdasági súlya korántsem volt olyan mérvű, mint Kassáé vagy Miskolcé, a folyó menti és környékbeli települések gazdasági életét – differenciáltan – azért befolyásolták. Szikszó, Aszaló és Forró vonzási körzetébe a cserhádi települések egy része is beletartozott, Gönc a völgy északi felére és a Zempléni-hegység településeinek némelyikére fejtett ki eltérő mértékű hatást.

Az Alsó–Hernád-völgy 18. század végi átlagos népsűrűsége kb. 47 fő/km², ami lényegesen meghaladta a korabeli 29,4 fő/km²-es országos átlagot, és magasabb volt Abauj-Torna (39,9 fő/km²), Borsod (37,6 fő/km²) és Zemplén vármegye (33,3 fő/km²) népsűrűségénél is.

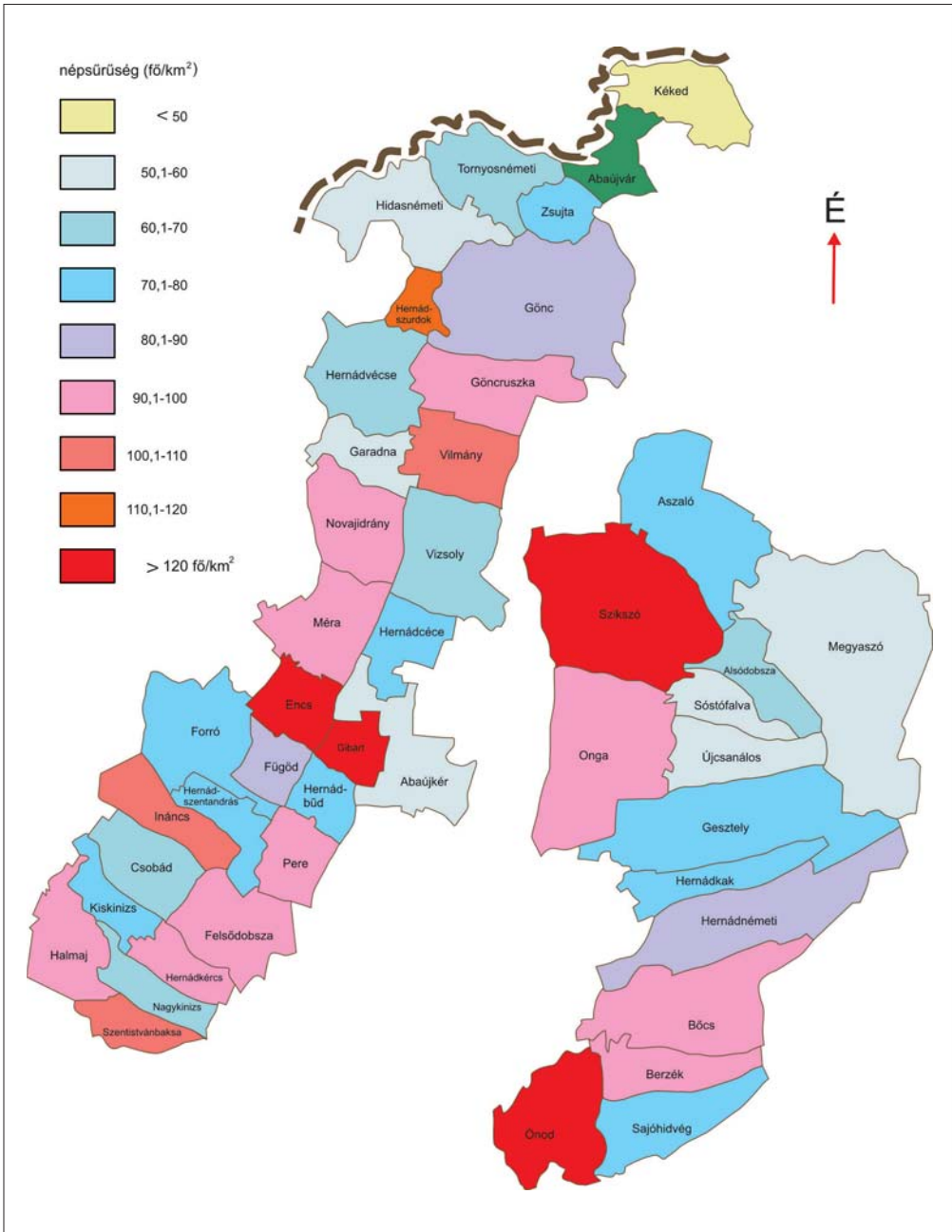
Hernádszurdok (192,2 fő/km²), Szentistvánbaksa (110 fő/km²), Abaujvár (93,4 fő/km²) – kicsiny határuknak köszönhetően – kiemelkedően magas népsűrűséggel rendelkezett, mint ahogy a lényegesen nagyobb területű és népességszámú Szikszó (86,2 fő/km²), Ónod (86,5 fő/km²) és Göncruszka (87,1 fő/km²) is. A legritkábban lakott települések közé Hidasnémeti (20,4 fő/km²) és a völgy déli részén található falvak (Onga, Böcs, Hernádnémeti, Sóstófalva, Megyaszó, Csobád stb.) tartoztak (2. ábra).

Néhány településen igen magas volt a nemesek aránya (Szikszón 424 fő, Göncön 209 fő, Megyaszón 137 fő, Szentistvánbaksán 130 fő, Hernádszentandráson 101 fő stb.), ami az adott települések társadalmi-gazdasági viszonyait egészen a 20. század elejéig alapvetően befolyásolta.

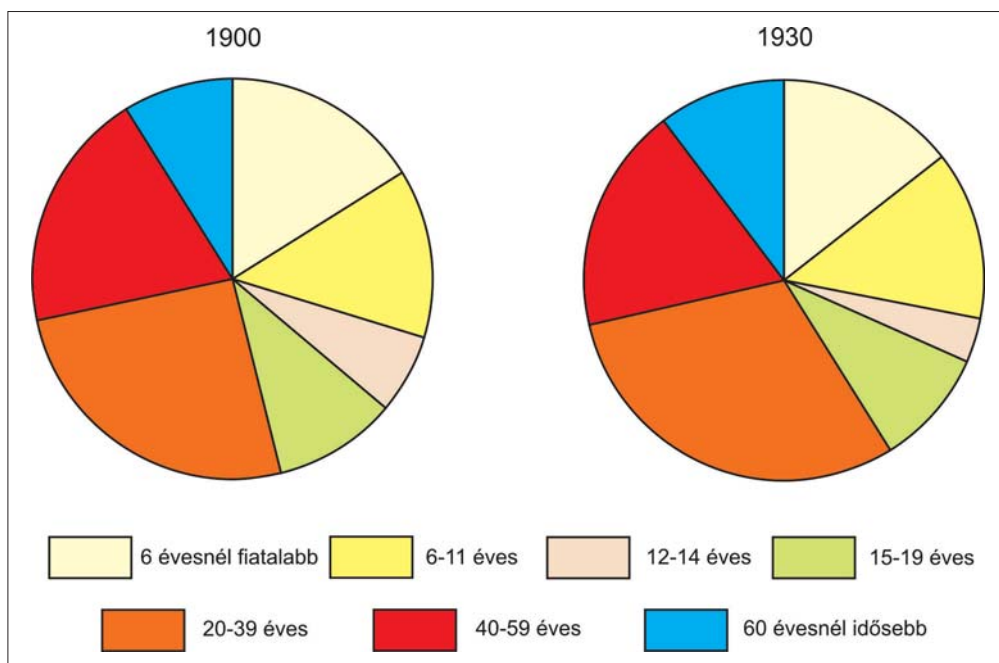
2. ábra. Népsűrűségi értékek az Alsó-Hernád völgyében a 18. század végén (az első népszámlálás adatai alapján, az 1935-ös területi adatokra számítva).

A népesség száma később már lényegesen kisebb mértékben növekedett, s a 19. század végén még mindig nem érte el az 50 000 főt. A növekedési index 1784/87 és 1870 között 136% volt, ami lényegesen elmaradt az ugyanerre az időszakra számított országos átlagtól (190%). A növekedési index később már nem érte el még ezt az alacsony értéket sem,

3. ábra. Népsűrűségi értékek a Hernád településein 1941-ben.

1870 és 1941 között 122,2%, 1941 és 2001 között már csak 108,4% az értéke. Ennek ellenére a népsűrűség (1900-ban pl. 71,6 fő/km², 1941-ben 85,9 fő/km², 2001-ben 92,5 fő/km²) a környéken a Hernád mentén volt a legmagasabb, s egyes időszakokban némileg meghaladta az országos átlagot is. 1941-ben Enca (207,8 fő/km²), Szikszó (160,5 fő/km²), Ónod

4. ábra. A népesség életkor szerinti megoszlása a jelzett időpontokban az Alsó-Hernád völgyében.

(130,2 fő/km²), Gibárt (121,9 fő/km²) voltak a legnagyobb népsűrűséggel rendelkező települések, míg Kéked (48,6 fő/km²), Sóstófalva (50,1 fő/km²) népsűrűsége lényegesen elmaradt a falvak átlagától (3. ábra).

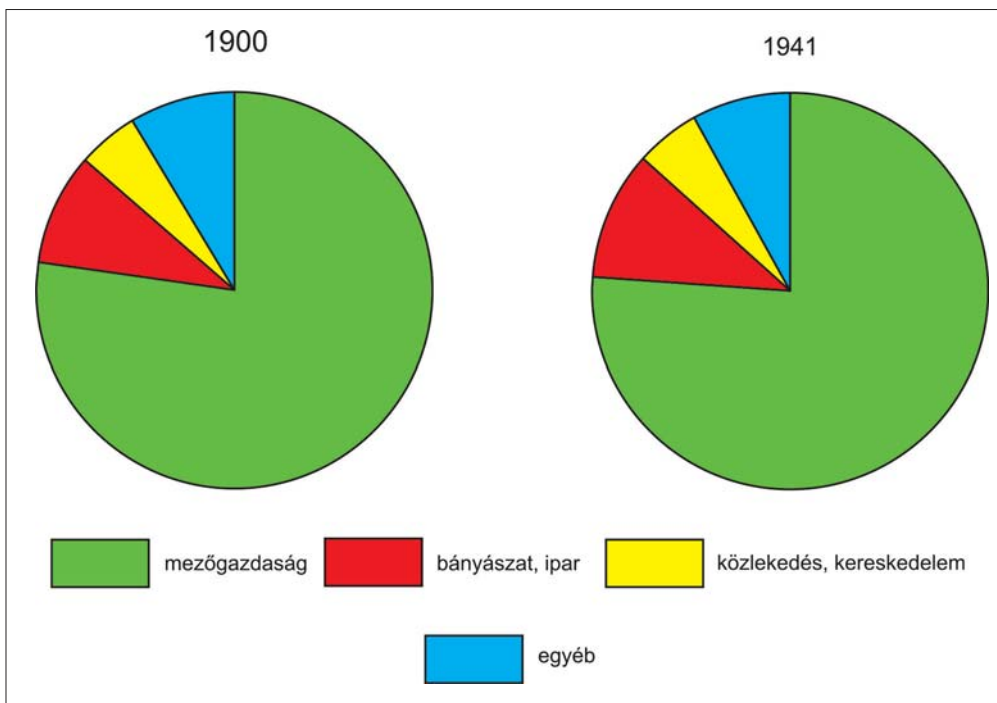
Az egyes lakóhelyeken differenciáltan változott a népesség. Némelyikben szinte változatlan maradt (pl. Kéked, Zsujta, Hernádszurdok, Hernádcéce, Abaujkér, Kiskinizs, Hernádbüd), míg másokban jelentősen növekedett (pl. Szikszón, Hernádnémetiben, Novajdrányban, Felsődobszán). Egynéhány település már a 19. században elérte népességmaximumát (Abaújvár, Zsujta, Gönc, Göncruszka, Hernádcéce, Abaujkér, Szentistvánbaksa, Hernádvécse és Kiskinizs), s az 1940-es évekre a völgy településeinek harmada tartozott e kategóriába. A következő évtizedekben – különböző ütemben és eltérő okok következtében – a falvak egy részében megindult a népesség fogyása.

A 18. század végén, 19. század elején a települések természetes szaporodásának mértéke valószínűleg megegyezett az ország egészét jellemzőével. Magas értékét a csecsemőhalandóság, a közegészségügyi állapotok alacsony színvonala, a rendszeresen előforduló járványok stb. azonban jelentős mértékben csökkentették. Az átlagéletkort a rossz munkakörülmények és az egészségtelen táplálkozási szokások egyaránt kedvezőtlenül befolyásolták. E tekintetben említést érdemlő változások csak a 19. század utolsó harmadában történtek, amikor a korábban sok áldozatot követelő járványok megszűntek a közegészségügyi állapotok általános javulásának köszönhetően.

A természetes szaporodás korábbi magas értéke a 20. század elején néhány településen csökkent, majd a vándorlási veszteség hatására már tényleges fogyás is előfordult egyes időszakokban (1920 és 1930 között például Göncön, Abaujváron, Zsujtán, Hernádcécén, Kiskinizsen, Hernádkakon és Garadnán).

A népesség életkor szerinti megoszlása stabilizálódott a századfordulóra (a 0-14 éves korcsoport aránya 1900-ban 36,1%, 1930-ban 31,6%, a 15-59 éves korcsoporté 55% illetve 57,9%

5. ábra. A népesség nemzetgazdasági ágankénti megoszlása a jelzett időpontokban.

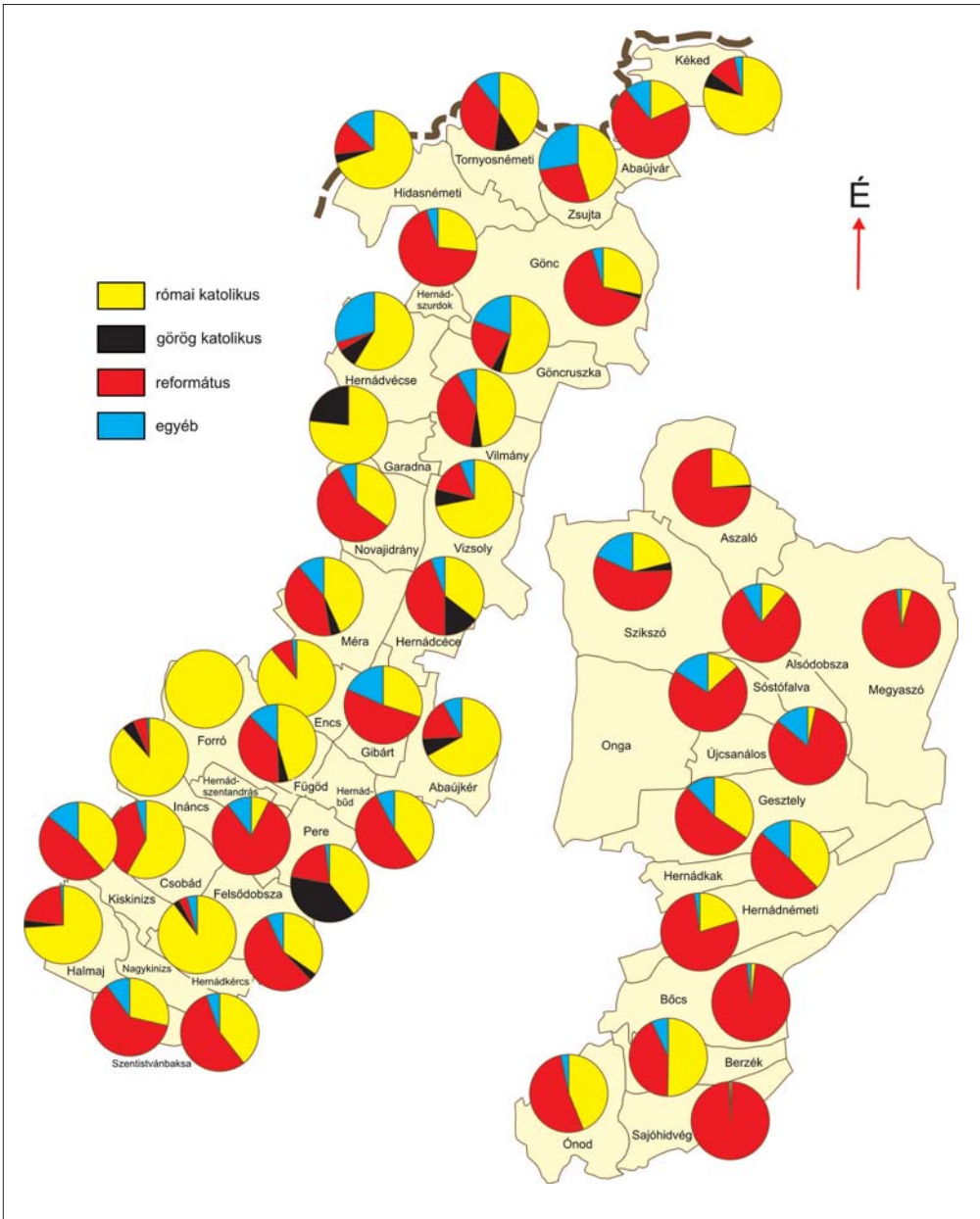
volt, a 60 évesnél idősebb korcsoporté 9-10% körül mozgott), s a következő évtizedekben lényeges változást még a két világháború, valamint a ki- és elvándorlások sem okoztak. Minden települést fiatalos korstruktúra jellemzett, különösen a katolikus többségükét (4. ábra).

A nemek aránya érdekesen alakult az Alsó–Hernád völgyében. 1900-ban pl. 1 000 férfira 1 088 nő jutott (országosan 1 011), aminek az oka részben a munkaképes korú férfiak el- illetve kivándorlásában keresendő. Később ez az anomália csökkent (1930-ban 1 000 férfira már csak 1 049 nő jutott, ez mindössze 4 fővel több, mint a korabeli országos átlag).

1900-ban az összes népesség 42,9%-a volt kereső, ez kedvezőtlenebb arány az akkori országos átlagnál (44,7%). A települések lakóinak többsége a mezőgazdaságban talált megélhetést (78,4%), említést érdemlő ipar nem lévén a völgyben. Ez a kedvezőtlen állapot a vizsgált időszak végéig nem is változott érdemben, legfeljebb a Miskolchoz közeli településeken javult a helyzet (Ónod, Szikszó, Gesztely, Hernádnémeti, Onga – 5. ábra).

A népesség egy részének foglalkozási átrétegződését az is hátráltatta, hogy a századfordulón még viszonylag magas volt az analfabéták száma. A hat éven felüli népesség közel harmada sem írni, sem olvasni nem tudott, s csak a következő évtizedekben vált kedvezőbbé a helyzet. Különösen magas volt az analfabéták aránya Kékeden (48,6%), Sóstófalván (46,4%) és Göncruszkán (45,4%).

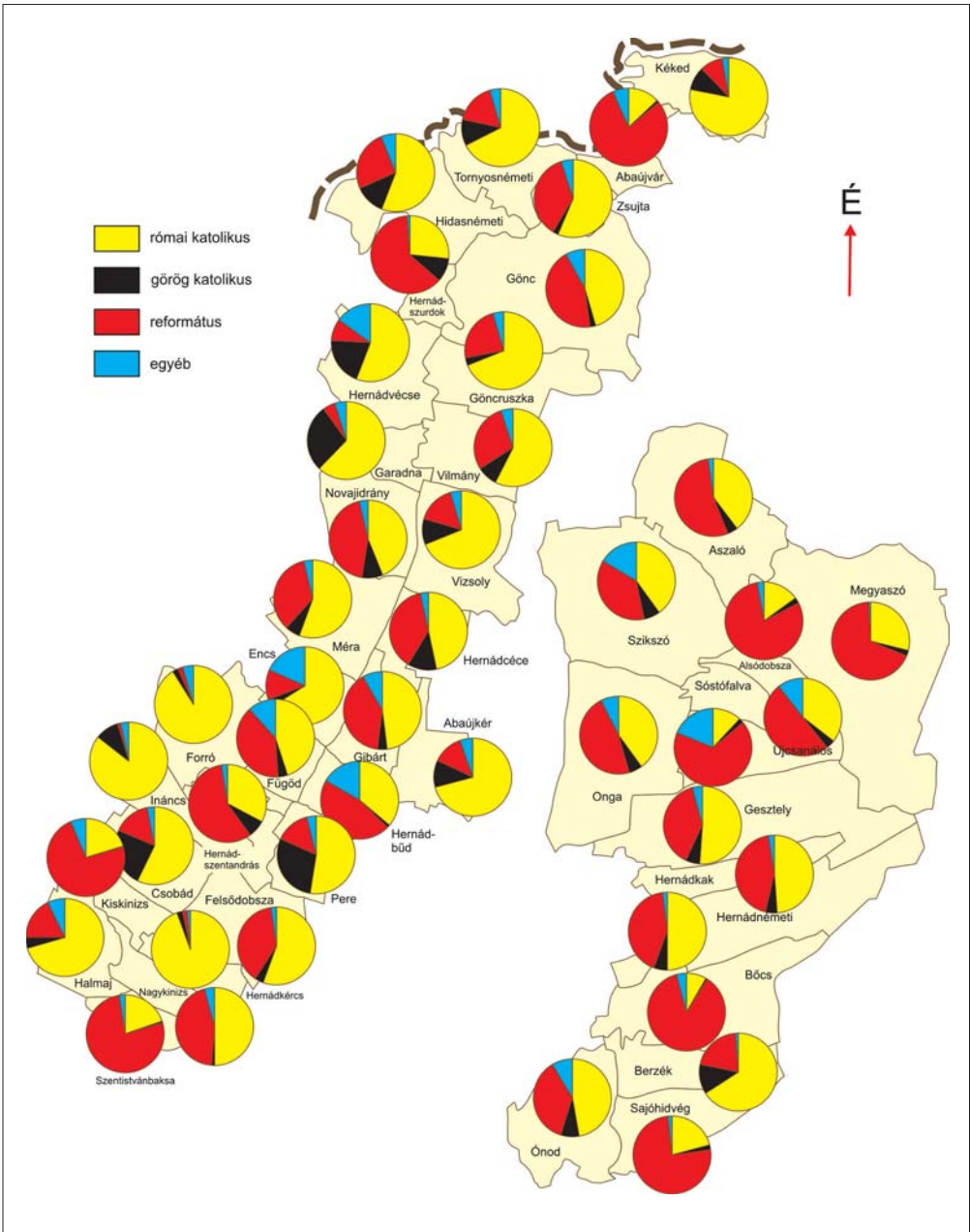
A 18. század végén, 19. század elején a falvak népességének valamivel több, mint a felét a református felekezethez tartozók, kisebb részét (kb. a népesség 40%-át) a katolikusok (a római és a görög katolikusok) alkották. Több településen a reformátusok abszolút többségben voltak (pl. Sajóhidvégen, Hernádnémetiben, Csanáloson, Sóstófalván, Megyaszón, Alsódobszán, Aszalón, Szikszón, északon Abaújváron, Hernádszurdokon, Göncön), máshol meg fordított volt az arány (pl. Forrón, Ináncson, Kékeden Encsen, Halmajon, Garadnán). Perén, Hernádcécén és Garadnán görög katolikusok alkottak nagyobb hitközösséget.

6. ábra. A népesség vallás szerinti megoszlása a 19. század közepén, FÉNYES (1851) szerint (Onga adatai nélkül).

Az egyéb felekezetekhez tartozók közül a zsidók említhetők, akik legnagyobb számban Szikszón, Göncruszán, Zsujtán, Mérán, Göncön, Idrányban éltek, de alig volt olyan falu, ahol ne akadt volna néhány zsidó lakos. A Hernád mentén nagyobb számban a 18. században jelentek meg, s főleg a vegyes lakosságú falvakban telepedtek meg, később már mindenütt. A gazdasági élet szinte minden területén nagy aktivitás jellemezte tevékenységüket, s a települések szellemi és kulturális életében is komoly szerepet töltöttek be (6-7. ábra).

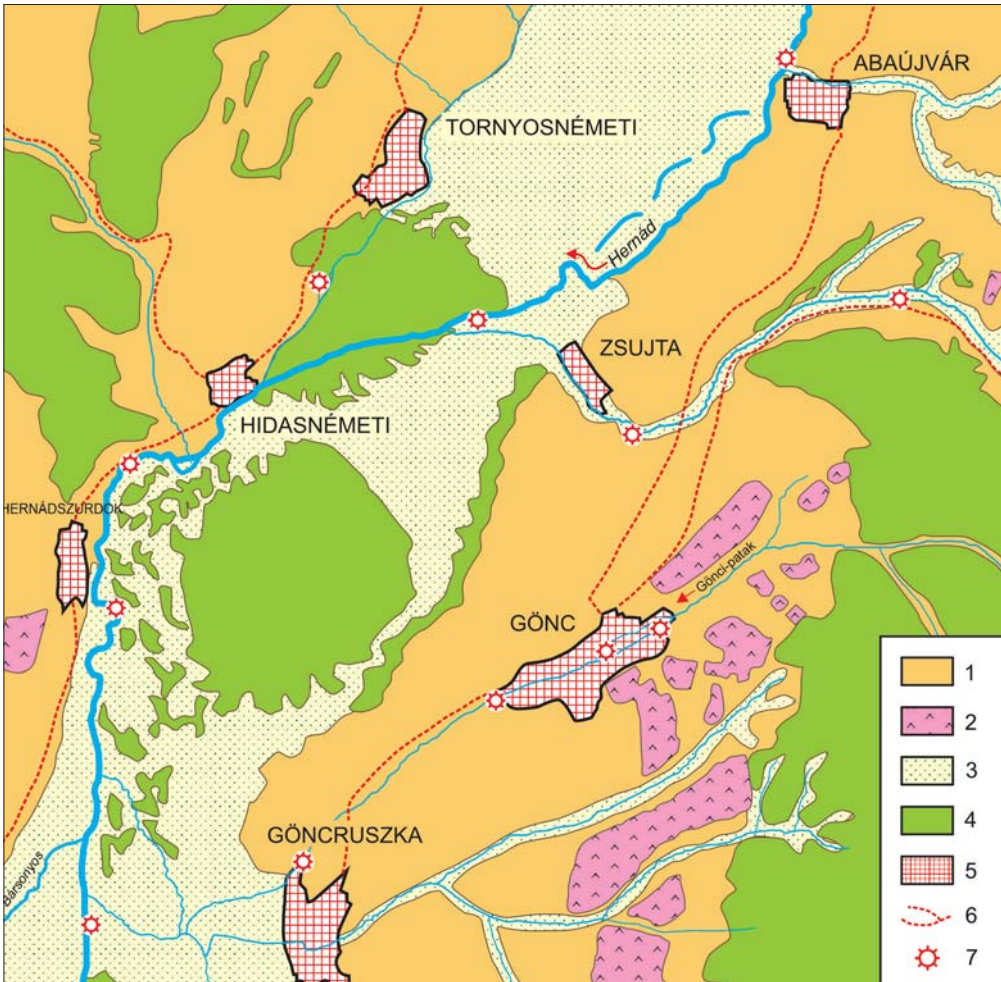

7. ábra. A népesség vallás szerinti megoszlása 1941-ben.

Az Alsó–Hernád-völgy településeinek sajátos – de korántsem egyedi – demográfiai jellegzetessége az volt, hogy a reformátusok száma és aránya folyamatosan csökkent a vizsgált időszak végéig, ugyanakkor a római és a görög katolikusoké növekedett, elsősorban a reformátusokénál nagyobb természetes szaporodás következtében.

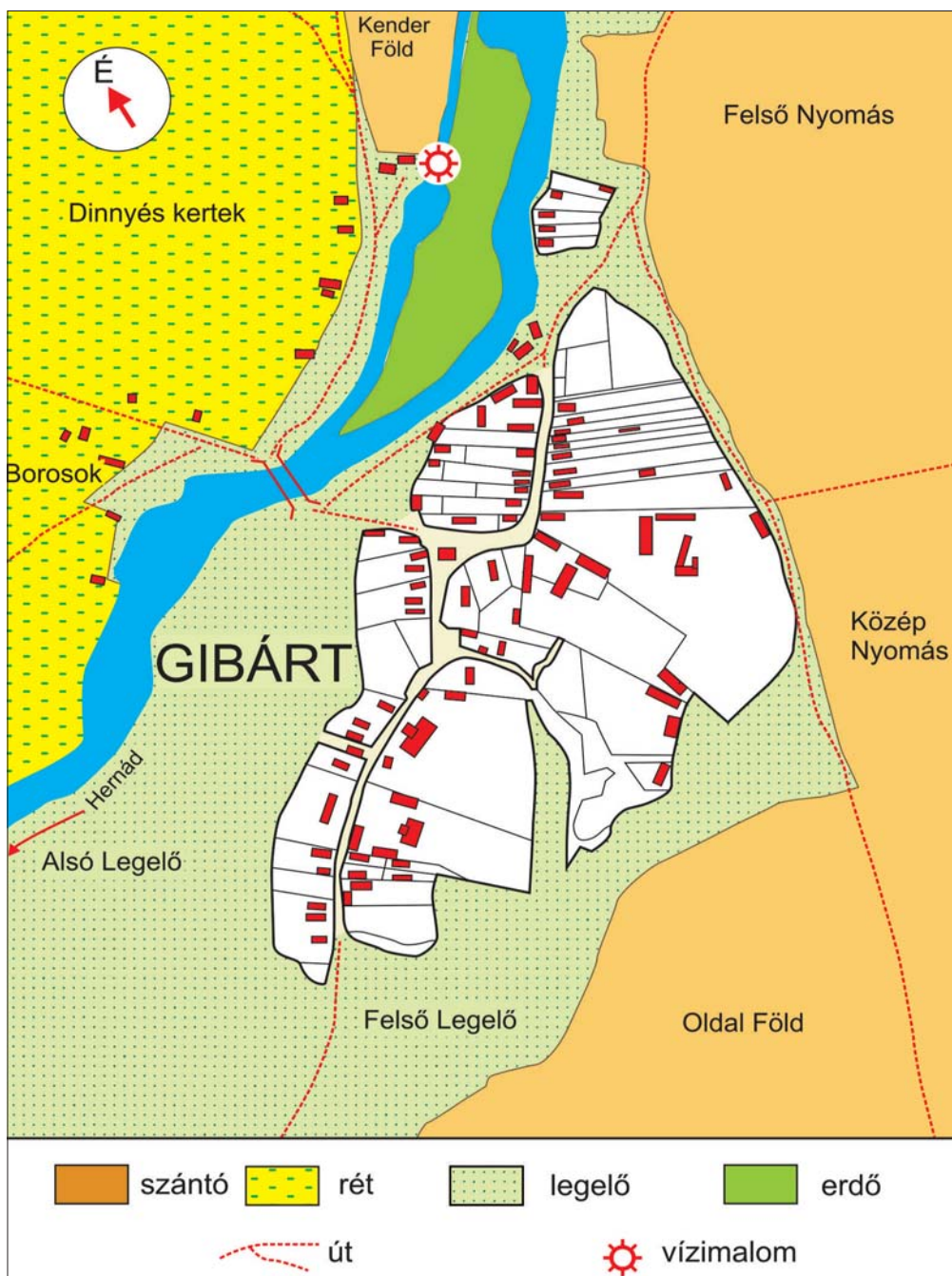
A meglehetősen puritán életmódot folytató, ám a gazdálkodás tekintetében racionális szemléletet követő, éppen emiatt általában módosabb református népesség a falvak többségé-

8. ábra. Az Alsó-Hernád-völgy egyes szakaszain a települések belső szerkezetei a völgy ármentes térszínein (teraszain, hegylábi lejtőin) jöttek létre. Határterületeik művelési szerkezetét a terepadottságokhoz alkalmazkodva alakították ki (az I. katonai felmérés térképe alapján, módosítva).

ben kezében tartotta a gazdasági élet irányítását. Az egyes településeken belül, illetve a települések között a felekezeti hovatartozás jelentős mértékben befolyásolta a társadalmi kapcsolatok szintjét és rendszerét. Mindezek mellett a népesség vagyoni helyzetéből fakadó sajátos osztálytagozódás is meghatározó volt a társadalmi-gazdasági viszonyok terén. A 19. század második felétől rendelkezésre álló adatok szerint a túlnyomórészt agrártevékenységet folytató népesség kevesebb, mint 1%-át alkották a viszonylag tőkeerős nagy- és középbirtokosok. A gazdasági életben fontos szerepet betöltő (10-100 katasztrális holdon gazdálkodó) középparasztság aránya viszont alig haladta meg a 10%-ot. A gazdasági fejlődés szempontjából legkisebb jelentőségű mezőgazdasági munkások és cselédek aránya ellenben magasabb volt, mint 80%. Az ugyancsak fontos kispolgárságot alkotó kereskedő és iparos réteg csak egyes nagyobb településen (Szikszón, Göncön) említhető.

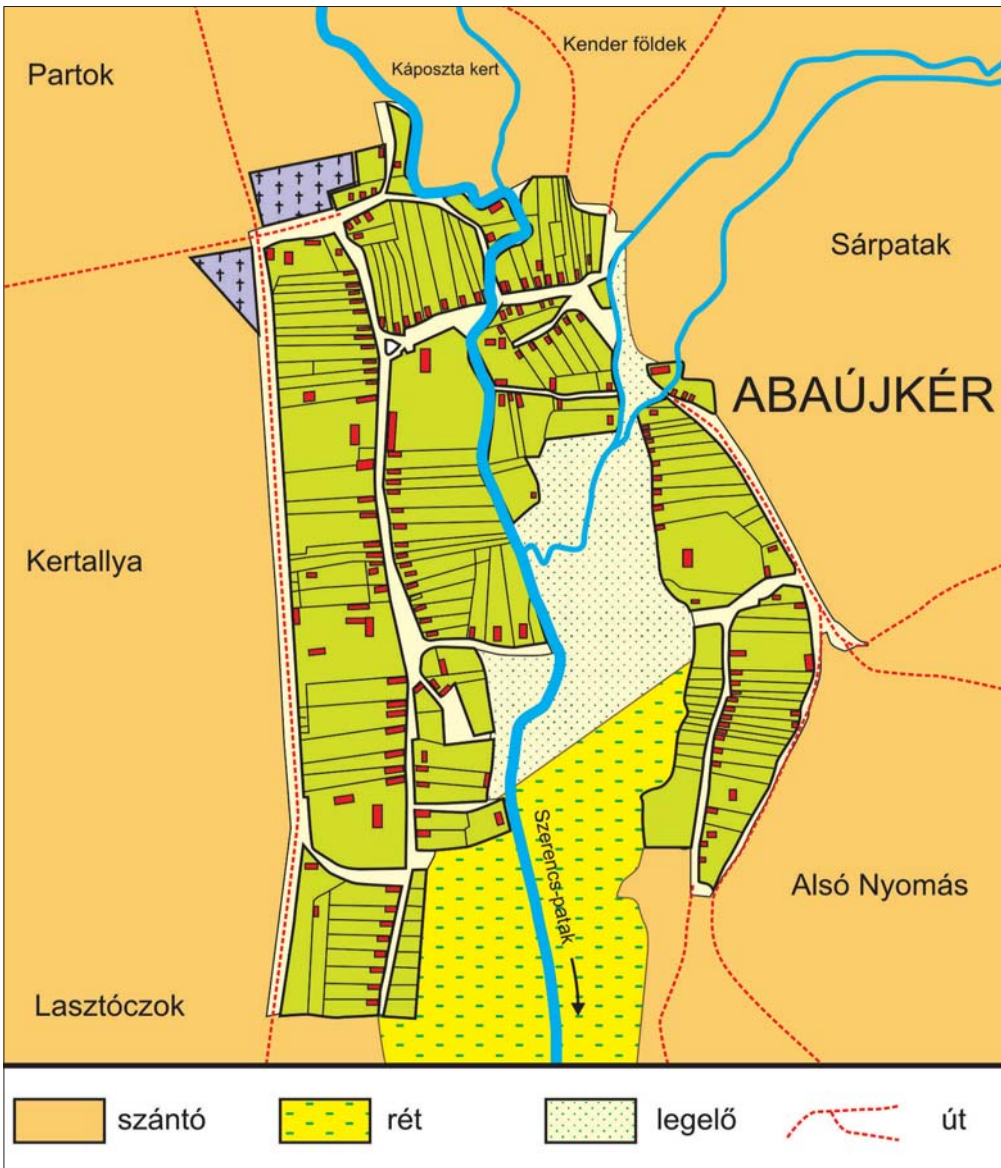
Az Alsó-Hernád-völgy településeit jellemző társadalmi viszonyok, a népesség gazdasági kondíciói nemcsak a mindenkori életszínvonalat befolyásolták, hanem a települések fejlődését,

9. ábra. Egy jellegzetes Hernád menti település belsője a 19. század közepén (kéziratos térkép alapján, egyszerűsítve).

arculatát is. Mindezek mellett a települések térbeli kiterjedését, fejlődési lehetőségeit, a hozzájuk tartozó, racionálisan művelhető földterületek nagyságát a völgy helyi és helyzeti energiái is meghatározták (8. ábra).

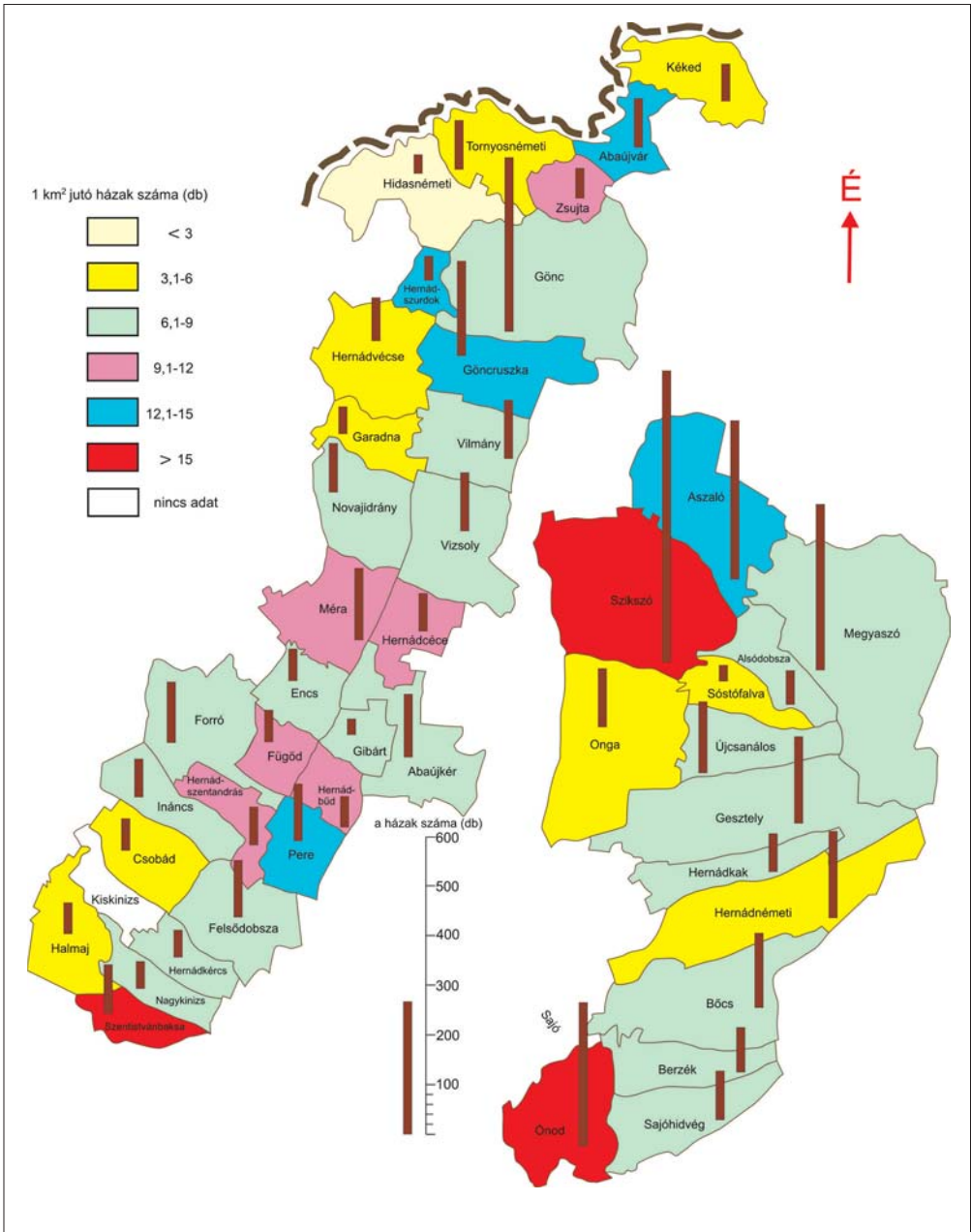

10. ábra. Domborzati és vízrajzi adottságokhoz alkalmazkodott szalagtelkes település alaprajza a 19. század közepéről (kéziratos térkép alapján, módosítva).

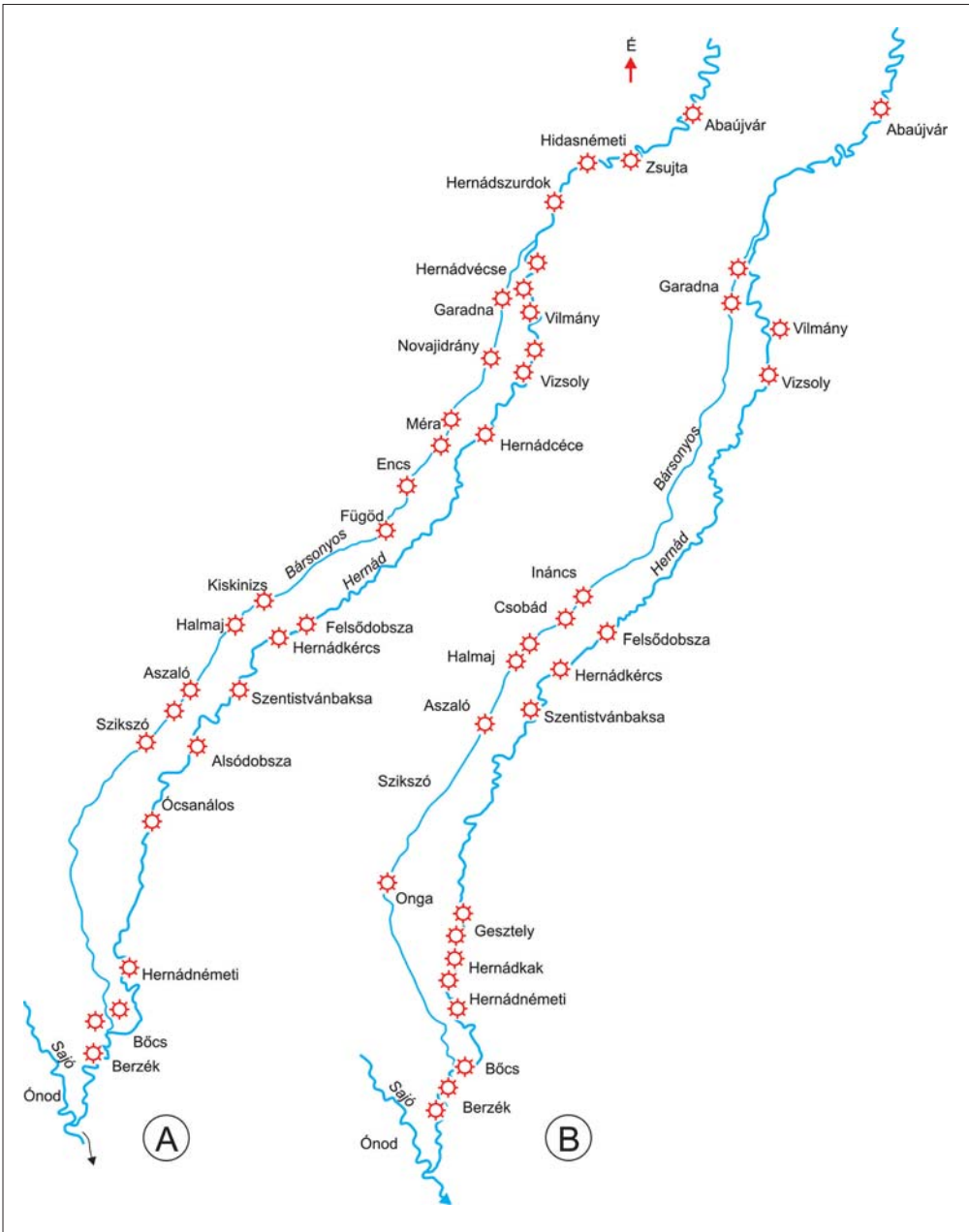
Az Alsó–Hernád-völgy 18–20. századi településrendszere (egy-két kivételtől eltekintve) az Árpád-kori településhálózat alaprétégehez tartozott (FRISNYÁK, 2005). A környező vidékekhez hasonlóan e völgyet is a kétszintű településhierarchia jellemezte, melynek egyik alapelemét a jobbágyfalvak (kisnemesi falvak), másik elemét a mezővárosok alkották (9. ábra).

A településrendszer 18. századi viszonyait elsősorban az I. katonai felmérés térképlapjai és az azokhoz készített leírások alapján tanulmányozhatjuk. Ezek szerint a falvak többsége szalagtelkes volt (egy vagy többutcsás), de a völgy déli részén már kétbeltelkes (kertes) település is előfordult (pl. Ónod, Megyaszó) (GYÓRFFY, 1943 – 10. ábra).

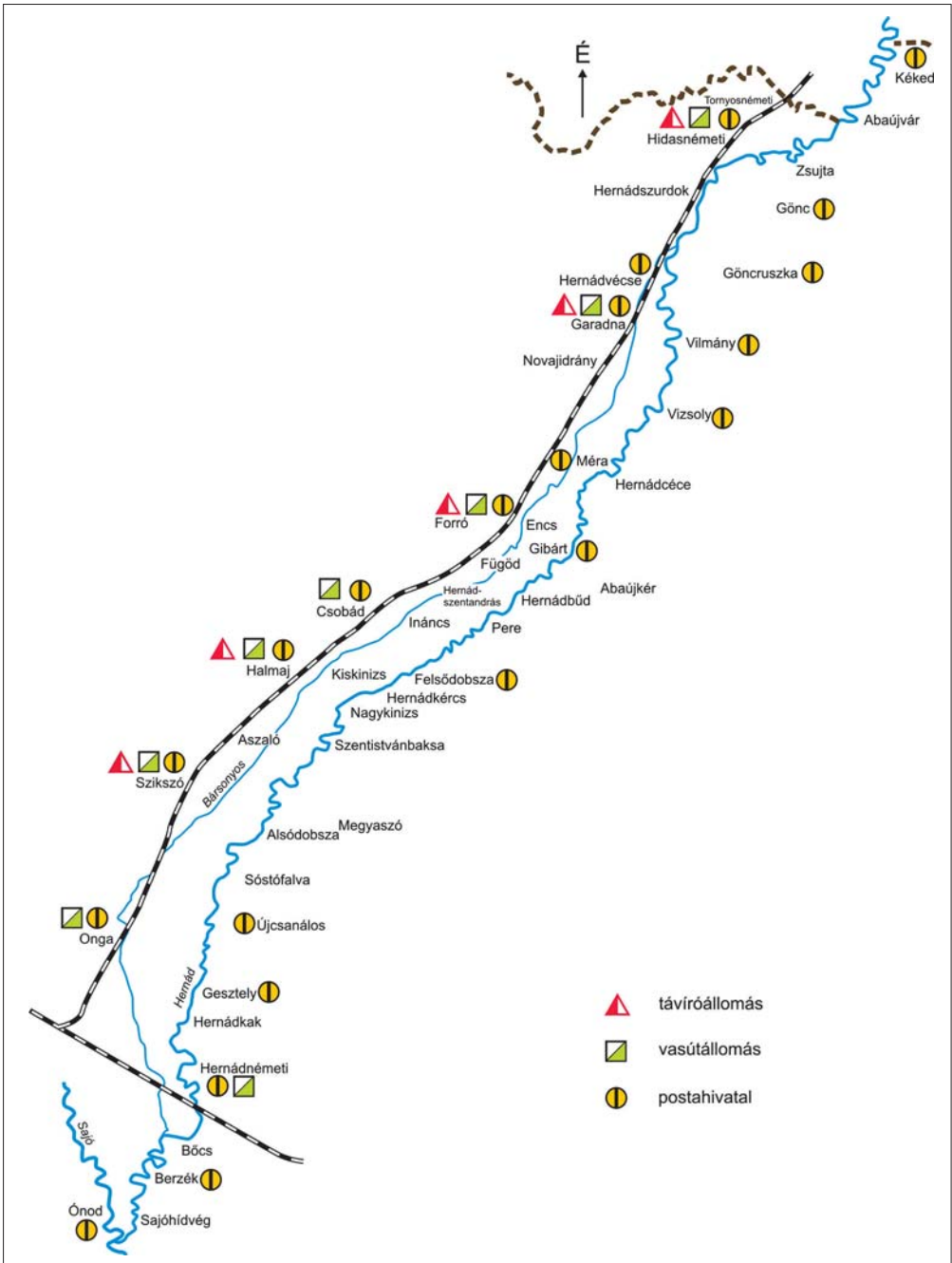
11. ábra. A házak, valamint az 1 km²-re jutó házak száma a 18. század végén.

A katonai leírásokból tudjuk, hogy a legtöbb faluban a templomon, az udvarházakon, a fogadón és – a folyók mentén – a vízimalmokon kívül alig volt egy-két szilárd alapú és falazott ház. A 18. század végén 5496, nagyrészt földből és fából épült házban élt a népesség. Egy-egy lakóépületben átlagosan 6,2 fő lakott, mai fogalmaink szerint meglehetősen szegényes körülmények között. Az 1 km²-re jutó házak száma 8,5 volt (a szomszédos Csereháton 6,3), ám néhány településen (pl. Szentistvánbaksán) ennek a duplája (11. ábra).

12. ábra. Vízimalmok a Hernádon és a Bárosnyoson a 18. században (A) és a 19. század közepén (B).

Lényegében a mezővárosokat is hasonló állapotok jellemezték, bár Szikszón és Göncön azért a fontosabb funkciót betöltő épületek kőből épültek. Annak ellenére, hogy a völgy peremlein a geológiai viszonyok kedvezőek a kőbányászatra, a 19. század végéig a kő még alárendelt szerepet játszott a völgytalp sokkal olcsóbban előállítható építőanyagaival szemben. A lakóházak alig több, mint 10%-a épült csak kőből, többségük vályogból és sárból készült, szilárd alap nélkül. Ebben a tekintetben a korabeli országos átlaghoz képest az Alsó-Hernád völ-

13. ábra. Vasút- és távíróállomások, postahivatalok a Hernád völgyében a 19. század végén.

gyében lényegesen kedvezőtlenebb volt a helyzet, és a házak tetőfedő anyagait tekintve is hasonló állapotokról tanúskodik a korabeli statisztika. A zsúp egyeduralmú tetőfedő anyag maradt a legtöbb településen, ami azon túl, hogy sűrűn kellett javítani, még fokozott tűzveszélyt is jelentett. Nem véletlen, hogy a krónikák több tűzvészről is tudósítanak a vizsgált időszakból.

Aszalón 1824-ben, Vizsolyban 1834-ben, Alsódobszán 1871-ben és 1889-ben, Sajóhidvégen 1885-ben, Sóstófalván 1892-ben pusztított tűzvész. Szikszón 1852-ben egyetlen tűzvész során 474 épület enyészett el, s e statisztika korántsem teljes.

A falvak utcái – szilárd burkolat híján – siralmas képet mutattak, különösen nedves időszakokban. A házak – kevés kivételtől eltekintve – szoba-pitvar-szoba, illetve szoba-pitvar-szoba-kamra (istálló, szin) beosztásúak voltak (VAJKAI-WAGENHUBER, 1937). Néhány településen a fontosabb funkciót betöltő épületeket külön említették a korabeli források (FÉNYES E. például Forró, Garadna, Szikszó, Vilmány, Vizsoly vendégfogadóját, Gönc és Kéked fürdőépületét, Hernádnémeti, Csanalos vízimalmát, Forró, Hidasnémeti, Szikszó, Vizsoly postahivatalát említette 1851-ben kiadott munkájában). A vízimalmok gyakran nem a település belsőségén működtek, hanem attól távolabb. Ennek ellenére fontos szerepet töltöttek be a falvak gazdasági életében, fejlődésében. A Cserehátról, a Harangodról, a Taktaközből sokan jártak a Hernád menti vízimalmokhoz gabonát őröltetni, különösen a 18. század végén, 19. század elején. Ma már nehéz lenne ennek egyes településekre kifejtett gazdasági hatásait felmérni, de biztosak lehetünk benne, hogy mindegyik malmot (vagy malmokat) működtető falu részese lett valamilyen mértékig azok hasznából. A katonai térképek szerint a 18. század végén a Bársonyoson 13, a Hernádon 17, a 19. század közepén a Bársonyoson 8, a Hernádon 14 vízimalomban őröltethettek a környékbeliek. Néhány vízimalom a Hernádba ömlő patakokon is működött (12. ábra).

A települési infrastruktúra hiánya miatti kedvezőtlen állapotokon valamelyest enyhített az, hogy a Pest–Buda–Miskolc–Szikszó–Forró–Kassa postaútvonal részeként a 18. században postaszolgálatot, s hozzá az év nagy részében járható utat építettek ki, amely érintett jó néhány Hernád menti település is. Ennek jelentőségét akkor mérhetjük fel igazán, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy abban az időszakban pl. egész Torna vármegyében postaszolgálat még nem is volt.

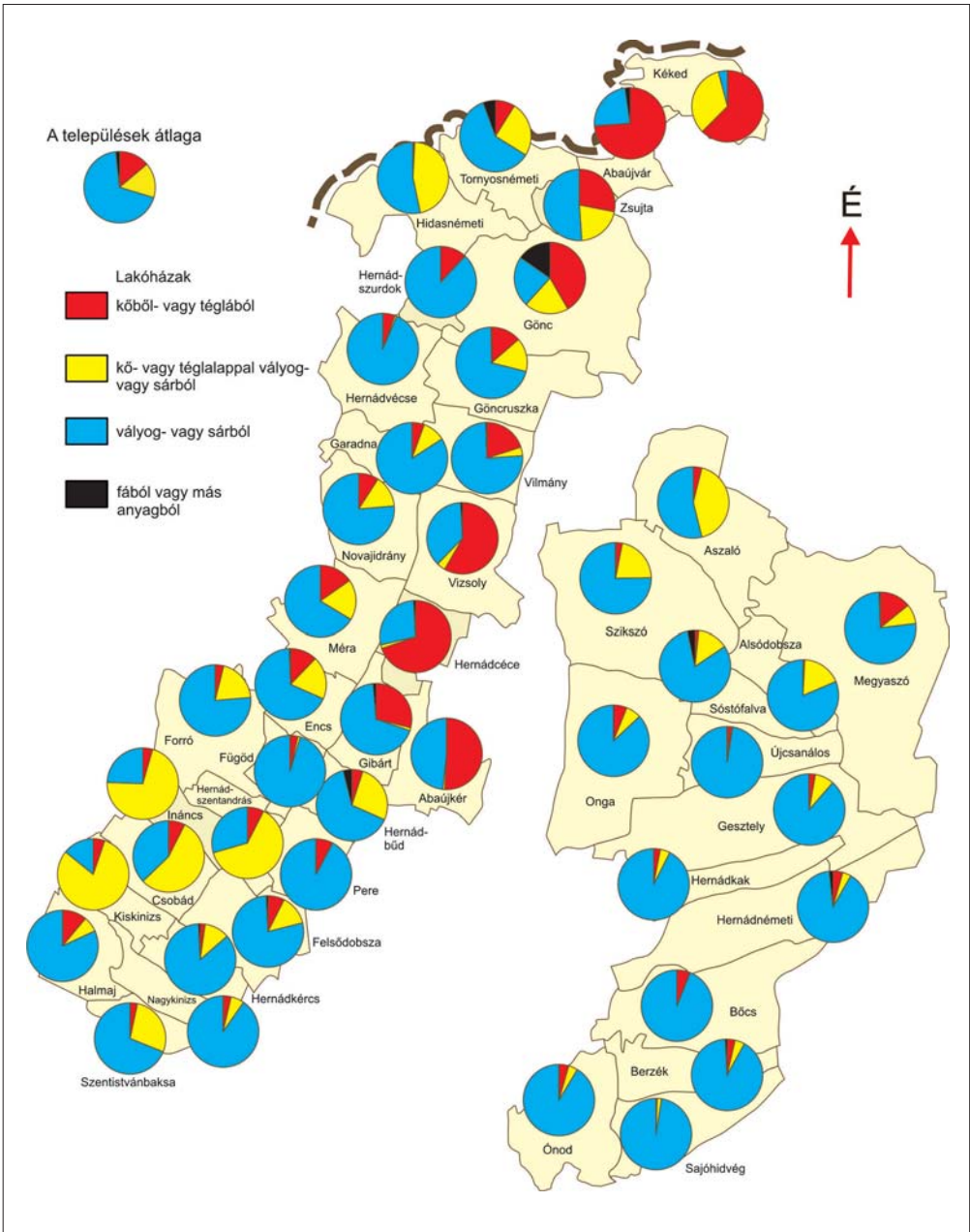
Kezdetben Szikszón, Forrón, Hidasnémetiben, valamint a Hernád túlsópartján, Vizsolyban működött postaállomás (Szikszón, Forrón és Vizsolyban 1790-ben nyitották meg a postahivatalt). Hidasnémetiben ún. osztó postaállomás állt, ott ágazott el ugyanis az a postaút, amely Vizsolyon át Tállyára és Tokajba, onnan Debrecenen át Erdélybe vezetett. BOROVSKY és mások adatai szerint az említett postaúton a 18. század végén hetente kétszer közlekedett postakocsi, s postaküldeményeket is kétszer továbbítottak. Később, a 19. század második felétől (1853-tól) már heti négyre növelték a járatok számát.

Amikor a vasútvonal megépült az Alsó–Hernád-völgy jobb parti részén (1860) a helyzet annyiban változott, hogy a postai szolgáltatás gyorsabb lett, és további településekre is kiterjedt. 1868-ban Gönc, 1871-ben Garadna és Csobád, 1873 és 1880 között Kéked és Forró-Encs vasútállomása stb. kapott postahivatalt. A közlekedési és szállítási lehetőségek javulása mellett a vasúti távíróvonal és távíróállomások kiépítése is megtörtént, ami még inkább felértékelte a Hernád menti települések szerepét. Rövid idő alatt a miskolc–kassai vasútvonalon négy terménybegyűjtő és -átrakóhely alakult ki jelentős vonzásterülettel (Szikszó, Halmaj, Encs és Hidasnémeti – FRISNYÁK, 2005).

A munkaerő és a gazdasági javak áramlása mellett az információáramlás fő tengelyét is a vasútvonal jelentette, hiszen posta- és távíróállomások még évtizedeken keresztül csak a vasútvonal menti településeken üzemeltek, a távolabbi falvak lakói így kénytelenek voltak azok közreműködésével igénybe venni a lehetséges szolgáltatásokat (13. ábra).

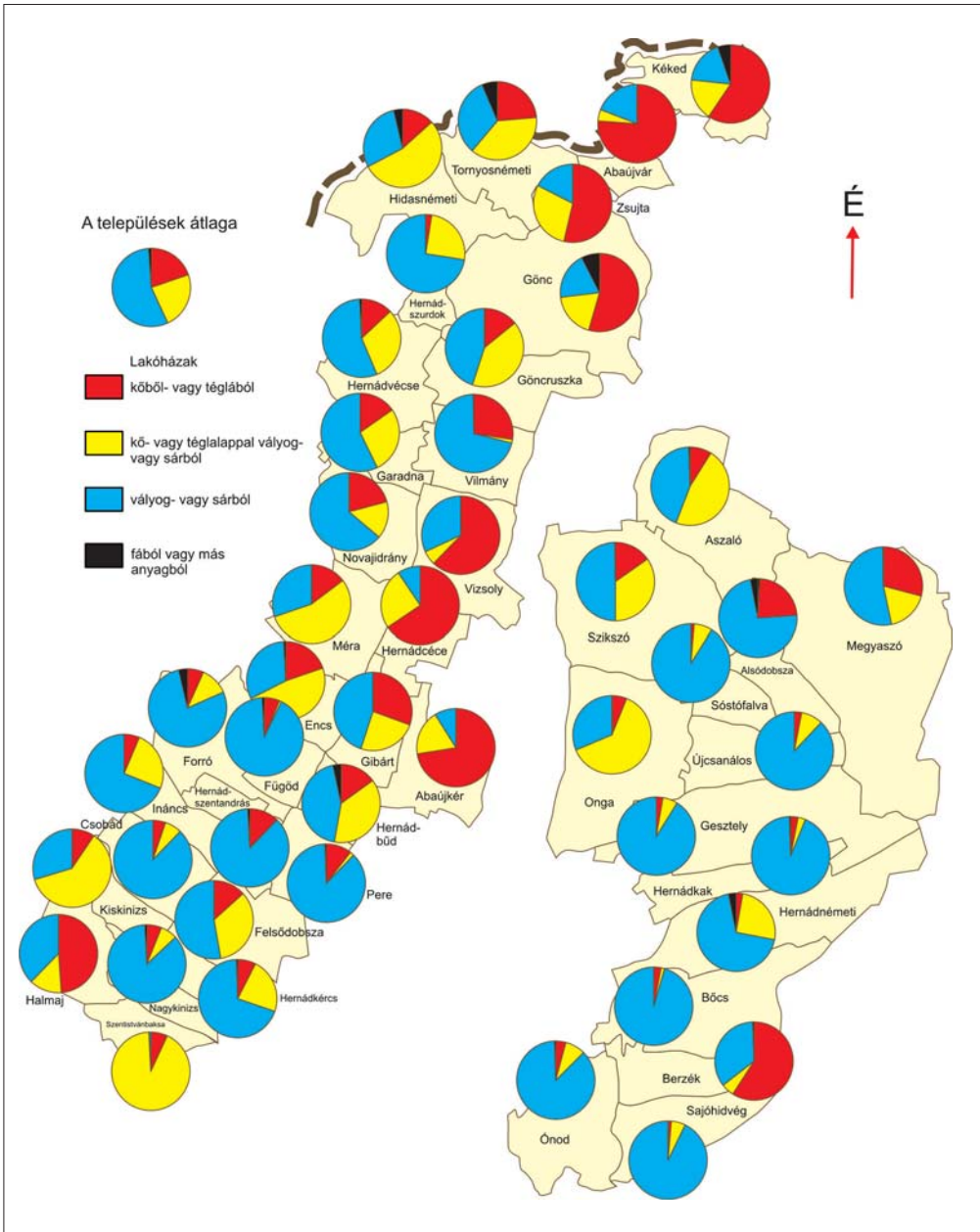
A vasút és a hozzá kapcsolódó infrastruktúra kiépítése a vasútvonal mentén fekvő települések fejlődésében komoly szerepet játszott, közvetve azonban a vizsgált települések mindegyikében hozott valamilyen mértékű pozitív változást. Ennek és egyéb kedvező fejleményeknek is köszönhetően a 20. század elején jelentősen növekedett a házak száma (1900-ban 9 266, 1930-ban 11 270 ház állt a településeken), és a házak műszaki állapota is javult.

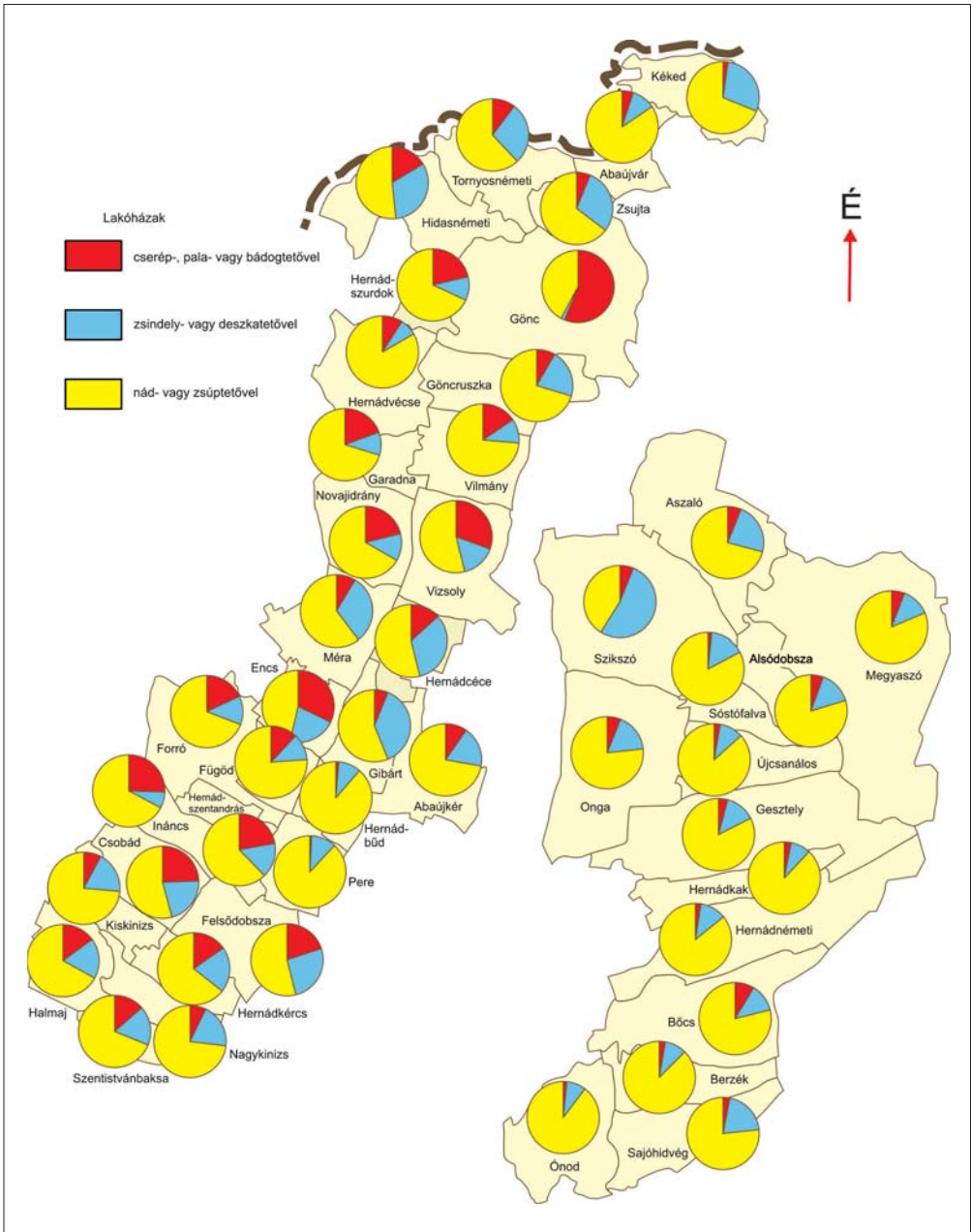
14. ábra. A lakóházak építőanyagának %-os megoszlása 1900-ban.

Elsősorban a tetőfedő anyagokban következett be gyökeres változás, ugyanis a házak többségét már a kevésbé tűzveszélyes cseréppel fedték be. A 19. század végén téglagyár működött Göncön és Vilmányban, termékeiket valószínűleg sok környékbeli településen felhasználták a tartósabb, az árvizeknek, vizesedésnek jobban ellenálló épületek falazásánál.

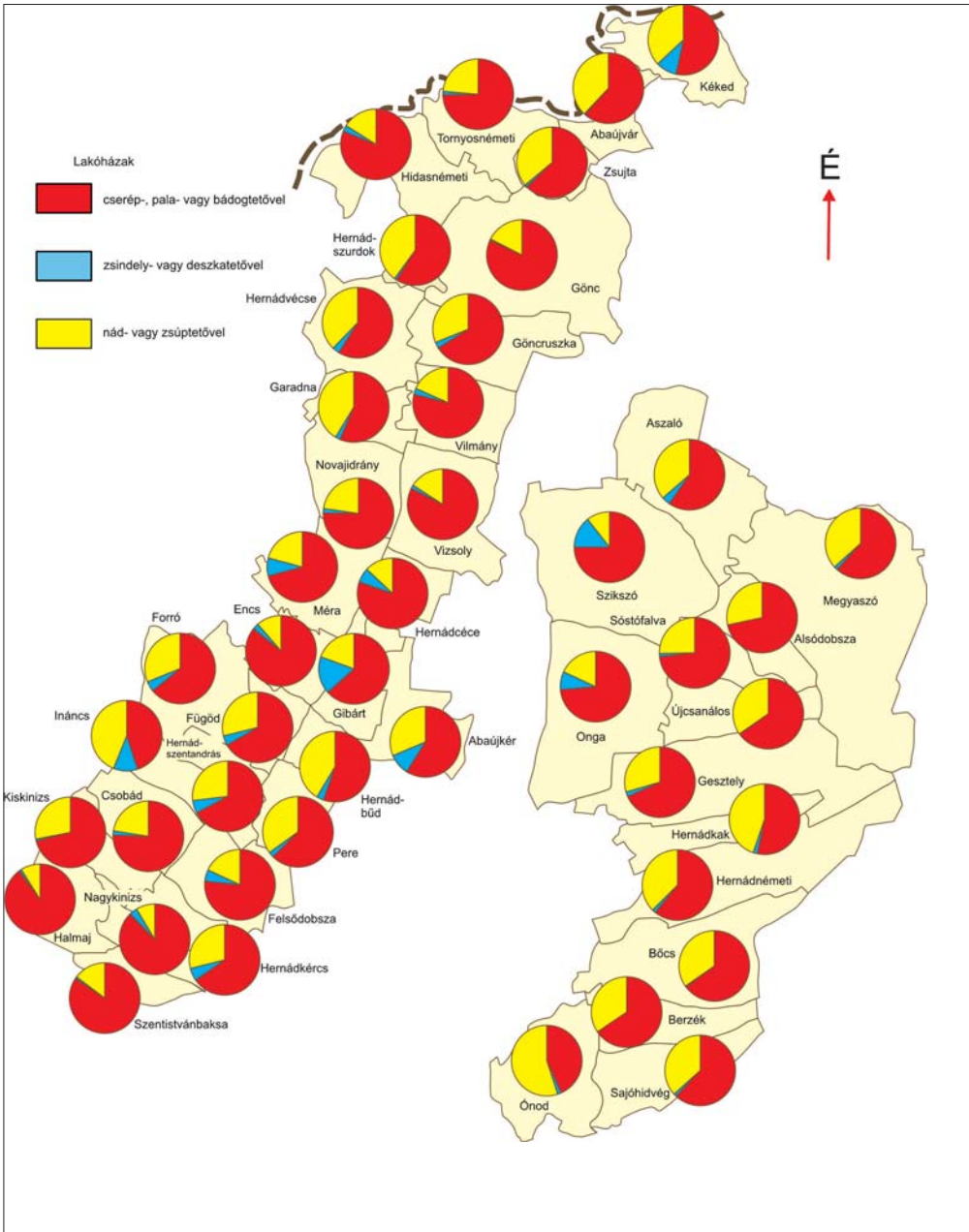
15. ábra. A lakóházak építőanyagának %-os megoszlása 1930-ban.

1930-ban a házak 20%-a kőből (tégelából), 23%-a vályogból, kő- vagy téglalappal épült, de még mindig magas volt a szilárd alap nélkül épült házak aránya (56%). A házak 68%-át fedte cserép (pala vagy bádog) és 28%-át nád- vagy zsúp. A zsendely aránya a korábbi 18,4%-ról 5% alá esett vissza (14-18. ábra).

16. ábra. A lakóházak fedésére szolgáló anyagok %-os megoszlása 1900-ban.

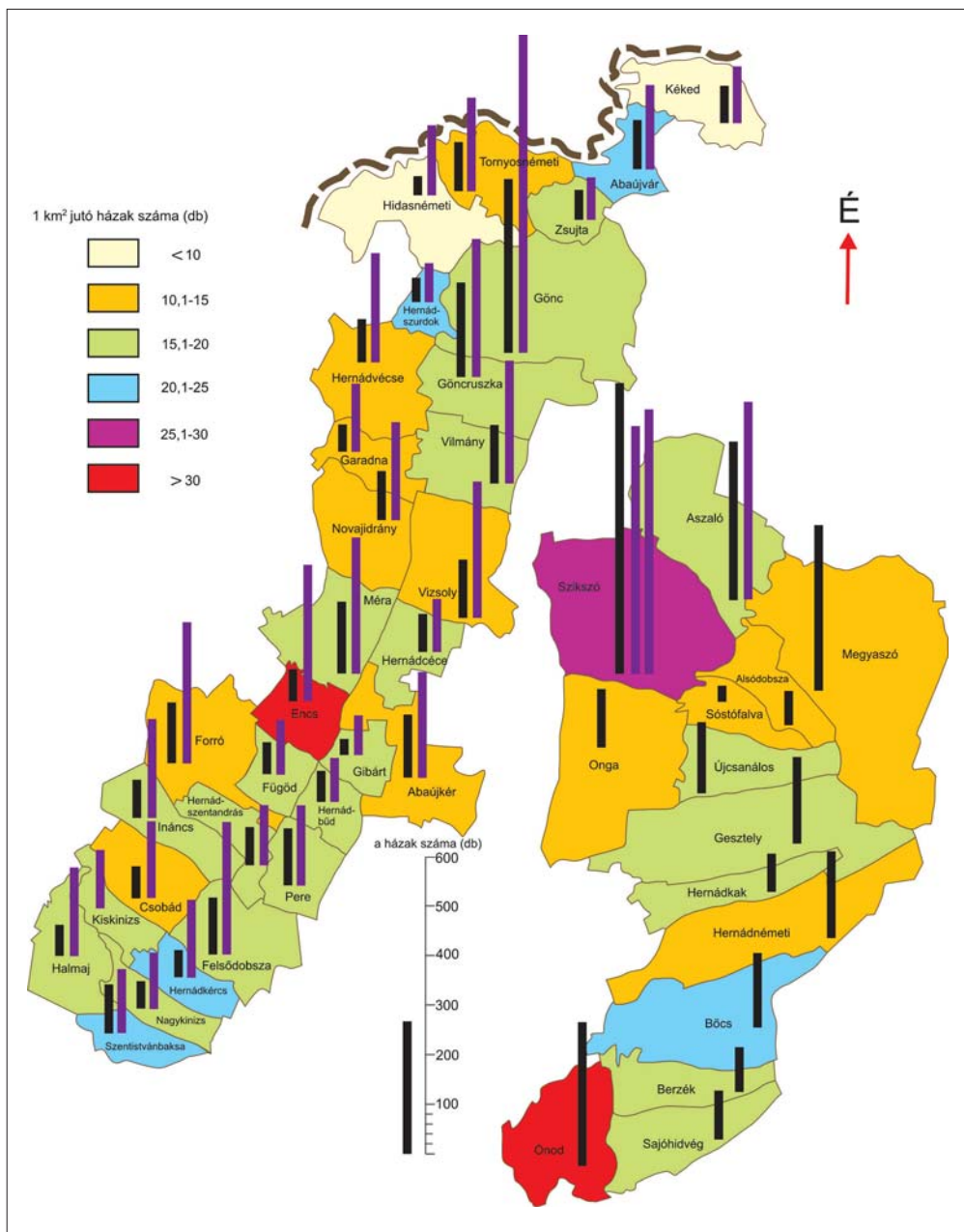
A kétségtelen fejlődés ellenére az Alsó–Hernád-völgy rurális térségéből csak Szikszónak és Göncnek sikerült némileg a többi település fölé emelkednie. Szikszó a 19. század második felében már szolgabírószági székhely, és a királyi járásbírósnak is helyet adott. A korábbi mezővárosi kiváltságait 1866-ben elvesztő településen vasút-, posta- és táviróállomás, kőr-

17. ábra. A lakóházak fedésére szolgáló anyagok %-os megoszlása 1930-ban.

ház, takarékpénztár és egyéb hitelintézet, tűzoltóság stb. működött. A legkisebbek számára óvoda, a különböző vallási felekezeteknek saját népiskola állt rendelkezésre, s egy ideig református gimnázium is volt a településen. A fontos közlekedési folyosó mentén fekvő, egykor említést érdemlő mezővárosi kisiparral rendelkező, a gazdasági nagytájak kontaktzónájá-

18. ábra. Az 1 km²-re jutó házak száma és a települések teljes épületállománya 1930-ban (összehasonlításra ad lehetőséget a 18. századi épületállományt bemutató, feketével jelölt oszlop).

ban fekvő városos hely már a 18. század második felében kiterjedt vonzáskörzetet alakított ki (lényegesen nagyobb, mint ahogyan azt BÁCSKAI V. és NAGY L. körülhatárolták). A 19. század végére Szikszó a városiasodás egyre több jelét hordozta magán, egyedüli településként a Hernád-völgy vizsgált szakaszán.

Gönc, amely 1570-től 1647-ig Abaúj vármegye központja volt, s a reformáció idején az ország egyik szellemi központjává vált, 1871-ben veszítette el mezővárosi jogállását, de mikroregionális centrumjellegét továbbra is megőrizte. A 19. század végén a legnagyobb vallási felekezetek mindegyikének működött 6 osztályos népiskolája, volt a településen kisdudoró és takarékpénztár, postahivatal és téglagyár, valamint vízimalom is. Forró és Vizsoly a fentiekhez képest lényegesen kisebb jelentőségű települések voltak, szerény és meglehetősen elmosódott határú vonzáskörzetekkel.

Szikszónak és Göncnek sajátos kapcsolata volt az első vásárvonalon, a Miskolci-kapuban fekvő Miskolccal, valamint a második vásárvonal legfontosabb városával, Kassával. Szikszó földrajzi közelsége következtében egyre szorosabb gazdasági kapcsolatot épített ki a szomszédos vármegye központjával, Miskolccal, Gönc ellenben – 1920-ig – még egyértelműen Kassa felé orientálódott, bár dél felé is nyitott maradt. Forró – érthető okok miatt – egy ideig még több szállal is Kassához kötődött, Vizsoly viszont mindkét irányban igyekezett jó gazdasági kapcsolatokat kiépíteni és fenntartani. (Vizsoly lakói – mint ahogyan a gönciek is – hosszú időn keresztül távolsági fuvarozással egészítették ki szerény jövedelmüket.)

A többi, alacsony hierarchiaszinthez tartozó Hernád menti település egyoldalú agrárjellegével, szegényes művi környezetével csak arra volt képes, hogy a helyi és a völgy jellegéből adódó helyzeti energiákat lehetőségeihez mérten minél tökéletesebben kiaknázza, s biztosítsa népessége számára az önellátás szerény, de stabil szintjét.

3. Tájhasználat az Alsó–Hernád-völgy településein (18–20. század)

Az Észak-magyarországi középhegységet tagoló keresztirányú völgyek közül az Alsó–Hernád-völgy⁵ a legjelentősebb, amely évszázadokon át sajátos szerepet töltött be a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában és az anyagi javak cseréjének a biztosításában. A déli medencesíkság (az Alföld) és az északi hegységkeret (a Felvidék) között természetes átjáróként lehetővé tette a gazdasági javak áramlását, miközben a völgyben folytatott polikultúras gazdálkodás révén jelentős számú népességet is el tudott tartani.

A komplex eredetű (tektonikus-eróziós), itt-ott teraszokkal tarkított, viszonylag széles völgyben idővel mintegy félszáz olyan település állt, melyeknek kisebb-nagyobb határterülete a völgytalpon feküdt. Ezeknek a falvaknak (és néhány mezővárosnak) a kiterjedése a 18-19. században meghaladta a 700 km²-t. Az átlagosan 4-6 km széles, magyarországi szakaszán kb. 60 km hosszú Alsó–Hernád-völgy ettől némileg kisebb felszint foglalt el.

A települések egy része a folyóhoz közel, az alacsony, ármentes síkságon jött létre (pl. Ináncs 127 m, Halmaj 123 m, Kiskinizs 123 m, Nagykinizs 121 m, Aszaló 118-119 m, Bócs 106-109 m, Sajóhidvég 103-106 m), más részük folyóteraszokon, valamint a domblábi és a hegylábi lejtőkön (pl. Kéked, Abaújvár 200 m, Tornyosnémeti, Hidasnémeti, Zsujta 160 m, Méra 138 m). A liget- és láperdő-maradványos, öntésföldekkel tarkított folyó menti hullámtér peremén három jelentős kiterjedésű magasparra is felkúsztak egyes falvak határterületei. A zömmel gyenge állékonyságú, főként pannóniai üledékekből álló magaspартok nagyobb részét tömegmozgásos jelenségek veszélyeztették, ami gazdasági hasznosíthatóságukat alapvetően befolyásolta⁶ (SZABÓ, 1998 – 1. ábra).

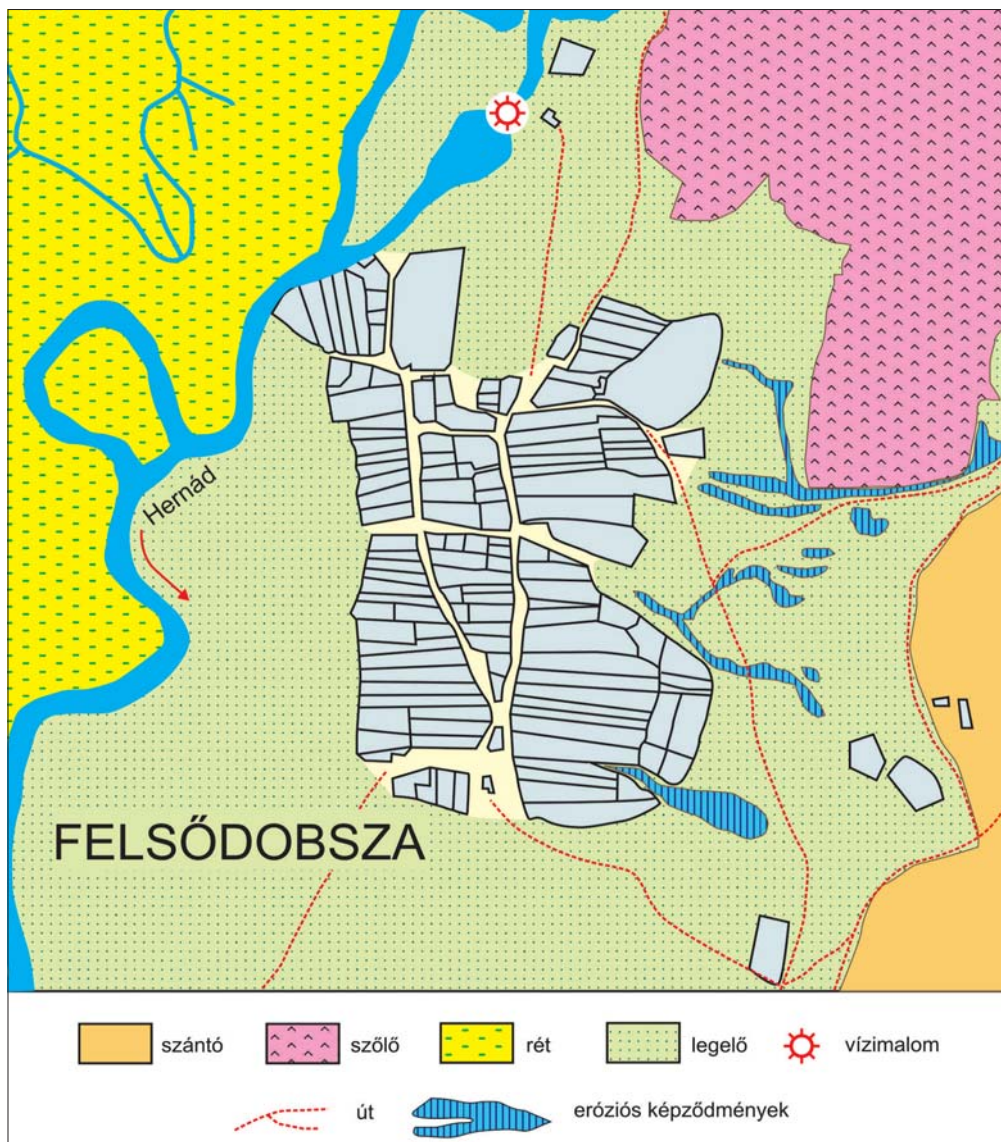
A völgy mentén elterülő falvak közül csak kevés olyan akadt, melynek határa kizárólag az ártéri, illetve az ártér peremi síkságon feküdt volna. Északon, a bal parti települések némelyikének a határterülete felnyúlt a mérsékelten tagolt és erodált alacsony, erdő borította dombhátak térszíneire is, míg délebbre a hegységelőtéri hordalékkúp-síkság kedvezőbb agroökológiai potenciállal rendelkező felszíne nyújtott valamivel jobb lehetőséget a gazdálkodás számára. Az átellenes parton lakók a Cserehát erősebben tagolt, agyagbemosódásos barna erdőtalajjal fedett cseres-, néhol gyertyános-tölgyes erdőiből hasítottak ki kisebb-nagyobb parcellákat, elsősorban szőlők számára. Néhol szántóföldjeiket is e magasabb térszíneken alakították ki. Az Alsó–Hernád-völgy torkolati szakaszán – mindkét part mentén – elhagyott folyómedrekkel átszőtt, réti talajosodó öntésföldekkel borított felszínen gazdálkodtak a helybéliek (2. ábra).

A viszonylag változatos domborzati adottságokhoz képest az éghajlat egyveretűbb a völgyben és annak tágabb térségében. Északon a mérsékelten hűvös–mérsékelten száraz, a középső szakaszon a mérsékelten hűvös–száraz, míg az alsón a mérsékelten meleg–száraz éghajlat a jellemző. A hőmérsékleti- és csapadékviszonyokban az Alsó–Hernád-völgy alsó és középső szakaszán még az alföldi karakter dominál, a határhoz közeledve azonban már a hegyvidéki jelleg a meghatározó.

⁵ A forrásvidéktől a szlovák-magyar határig terjedő szakaszt Felső–Hernád-völgynek, a magyarországi folyószakaszt Alsó–Hernád-völgynek nevezem a Hernád völgyével foglalkozó dolgozataimban.

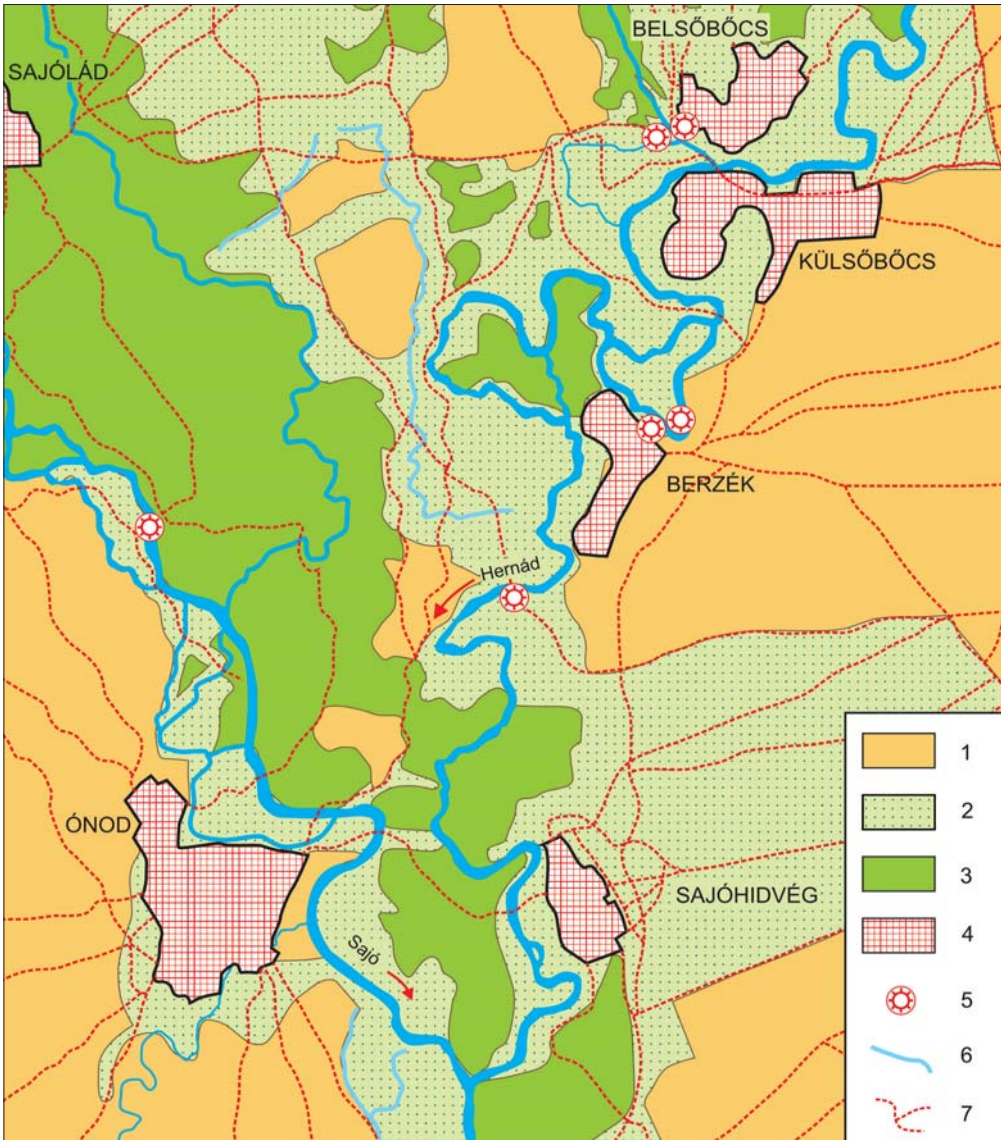
⁶ Hogy ez mennyire így volt, azt Megyaszó *Investigatio*-jából vett idézet is alátámasztja: „... az Hernád vizénél lévő szőlőhegyekben, kivált vizes esztendőben, nagy károkat szoktak vallani, mivel a szőlőknek fölgye öszverepedezvén, azokban az esztendőben anyira öszveszakadozik, hogy az öszveszakadt részének tellyességgel semmi hasznokat nem vehetik, mivel azoknak helyein oly nagy semlyékek és vadvizek támadnak, az hova sem ember, sem marha veszedelem nélkül nem mehet.”.

1. ábra. Az ábrán eróziós képződmények láthatók Felsődobsza határában (1840 körül készített kéziratot térkép alapján, módosítva).

A völgytalpon uralkodó az alacsony termőképességű nyers öntéstalaj, a határoló völgyoldalak már némileg kedvezőbb adottságokat nyújtó talajféleségekkel rendelkeznek. Főleg az alsó szakasz magasabban fekvő határterületein jellemzőek a 60-70 talajértékszámú, IV-V. minőségi osztályba tartozó talajok (csernozjom barna erdőtalaj, mészlepedékes csernozjom, alföldi mészlepedékes csernozjom). Ha az Alsó–Hernád-völgy tágabb térségének a talajviszonyait összevetjük a vizsgált térségével, akkor megállapíthatjuk, hogy a szomszédos hegy- és dombvidékek, még inkább az északi hegységkeret talajadottságai összességében kedvezőtlenebbek, mint a völgy középső és alsó szakaszának hasonló mutatói, s az ebből fakadó előnyöket a völgy lakói igyekeztek is kihasználni gazdasági életük szervezése során.

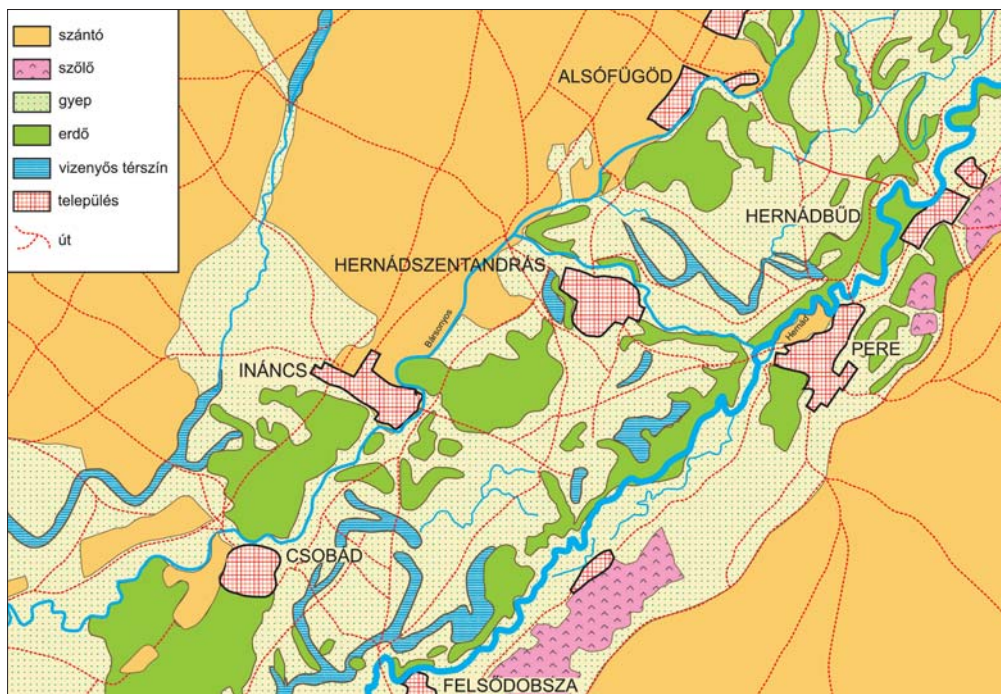

2. ábra. A Hernád elhagyott folyómedrekben gazdag torkolati szakasza (az I. katonai felmérés alapján; 1= szántó, 2= gyp, 3= erdő, 4= belsőség, 5= vízimalom, 6= elhagyott medrek, 7= fontosabb út).

A Hernád-völgy településeinek különböző tájtypusokat érintő fekvése⁷, s az ebből kiaknázható előnyök valószínűleg nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy e falvak népessége évszázadokon át eredményesen tudott megbirkózni a természeti és a társadalmi-gazdasági nehézségekkel, s ha voltak is kritikus időszakok életükben (ilyen volt pl. a 16-17. század, vala-

7 A települések határterületeinek nagyobb része folyó menti hullámtéren, öntésföldekkel, liget- és láperdő-maradványokkal tarkított tájon feküdt. A torkolathoz közelebbi falvak lakói holtmedrekkel, réti talajosodó öntésföldekkel, mocsári erdőtalajokkal borított térszíneken gazdálkodtak, de némelyik településnek a határa kiterjedt a mély talajvízű, löszös, csernozjomos síkságra, illetve a hegységelőteri (löszös) hordalékkúp-síkság csernozjom barna erdőtalajjal fedett felszínére is. Az országhatárhoz közelebb fekvő, bal parti települések közül néhánynak a határa elérte a mérsékeltén tagolt és erodált alacsony dombhátak barna erdőtalajjal jellemezhető övezetét is.

3. ábra. Az Alsó–Hernád-völgy középső szakaszának – a völgy ökológiai- és terepadottságaihoz alkalmazkodott – földhasznosítási övezetei a 18. század második felében (az I. katonai felmérés alapján, módosítva).

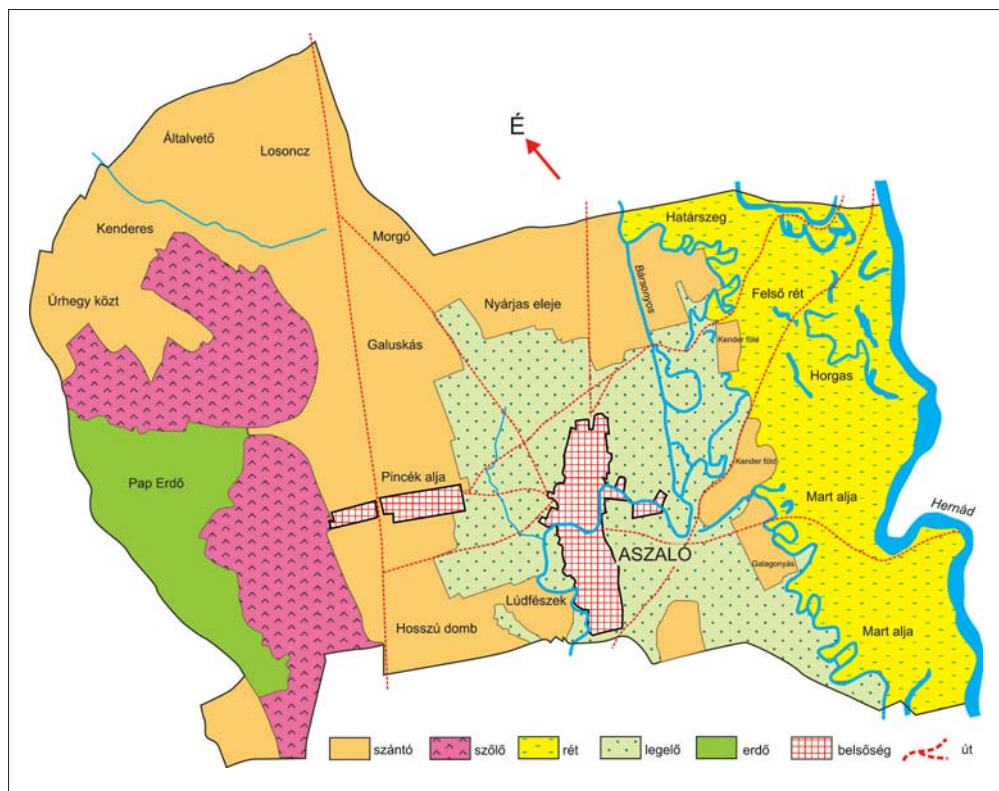
mint a 18. század eleje), azok elmúltával előbb-utóbb képesek voltak újra reorganizálni gazdaságukat, és stabil szinten folytatni polikultúras gazdálkodásukat.

A 18. század nyugalmasabbá váló második felében újraszerveződött Alsó–Hernád-völgy-i gazdaságok racionális földhasználatot valósítottak meg, ugyanis a kor termelési színvonalán megvalósuló mezőgazdálkodásuk megfelelt a természetföldrajzi adottságoknak is. Határhasználatuk korabeli gyakorlatát az I. katonai felmérés térképszelvényei, a rendelkezésre álló kéziratos térképek, valamint az írásos források alapján rekonstruálhatjuk, s az így kapott információk csak megerősítik a fentebb leírtakat (3. ábra).

A Hernád völgyét jellemző ökológia viszonyokból következően a mezőgazdasági térszínjének épült fel (4. ábra).

A völgyoldalak magasabb térszíneit szántók, néhol szőlő- és gyümölcsöskertek, valamint kisebb-nagyobb erdőfoltok foglalták el. A váltakozó szélességű völgytalpon kisebb-nagyobb gyepterületek (rét- és legelőterületek) övezték az alluviális felszínen meanderező Hernádot és a belőle Hernádszurdoknál kiágazó Bársonyost. A gyepterületek egyhangúságát a néhol csak keskeny, máshol széles sávban előforduló puhafás ártéri ligeterdők törték meg. Az árteret a Hernád elhagyott, gyakran már mocsaras, lápos mederszakaszai tették nehezen járhatóvá.

A 18. század végén, a 19. század elején a szántóföldi növénytermesztés elsősorban a völgy két oldalán elterülő magasabb térszínre koncentrált. A legtöbb település határában a háromnyomásos gazdálkodást alkalmazták, de pl. Garadna szántói csak két nyomásra, Kiskinizs pedig csak egyre voltak felosztva (VÁLYI, 1796). Sajóhidvég szántóit négy részre tagolták, mivel a legelő szűkössége miatt kénytelenek voltak a negyedik nyomást

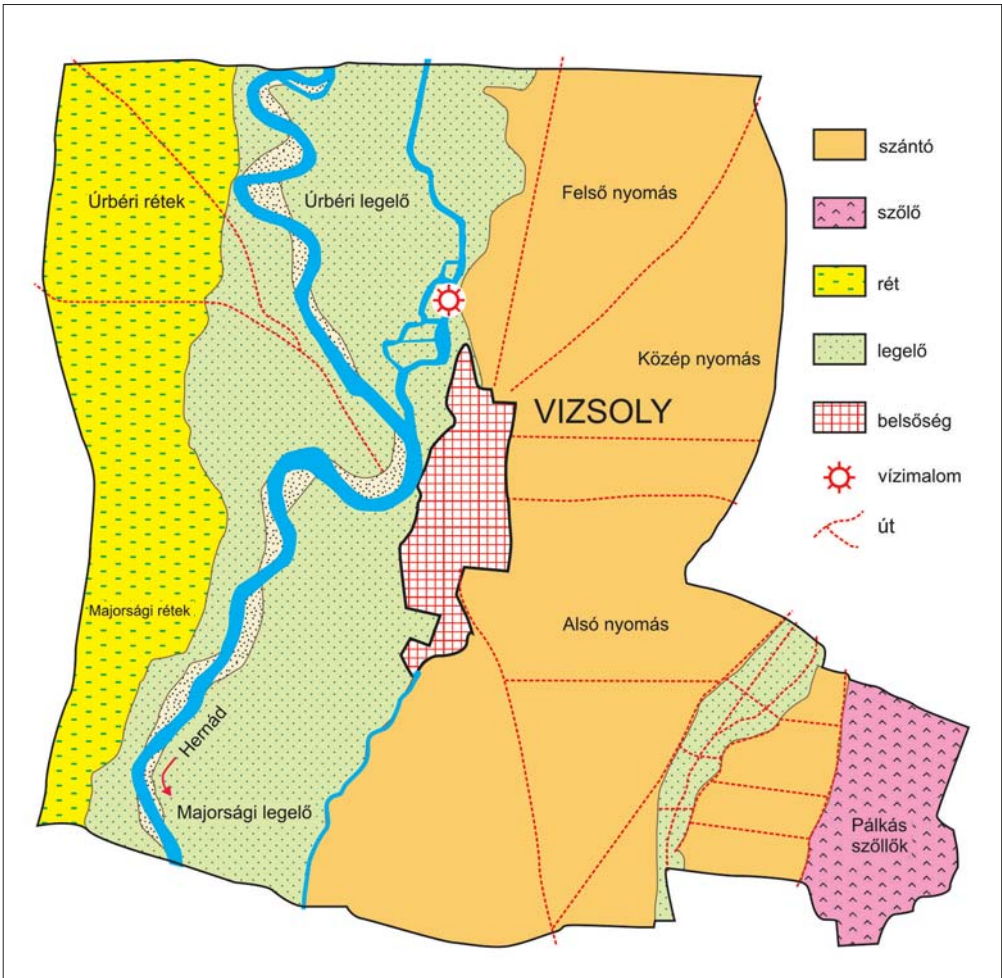
4. ábra. Az Alsó–Hernád-völgy legkomplexebb földhasznosítása Aszaló határában valósult meg a 18-19. században (kéziratos térkép alapján, egyszerűsítve).

marhalegelőként hasznosítani. Még komplikáltabb volt Böcs (Külsőböcs) határhasználata, ahol az egyik földbirtokos szántói négy, a másiké három nyomásból állt (5-6. ábra).

A szántókon megtermett a tavaszi és az őszi búza, a rozs, az árpa, a köles, a zab, a kukorica, sok helyen a bab és egyéb főzeléknövény. Néhány településen azonban – a határ szűkössége miatt – még a lakosság ellátásához minimálisan szükséges gabonaféléket is nehezen tudták megtermelni (pl. Alsódobszán).

A nyomáson kívüli földeken elkülönítetten termesztették a kertet, a kukoricát és a burgonyát. Az Alsó-Hernád mente híres volt káposztatermesztéséről is, mely növényt szintén a nyomáson kívüli földeken termelték meg. Csanáros fehérrépájáról volt nevezetes, Hernádszentandrason, Sajóhidvégen dohányt termesztettek. A belsőségek kertjeiben, illetve a szőlőhegyeken jelentős számú gyümölcsfa is állt, azok termése részben az önellátást szolgálta, másrészt a felesleg vásárokon történő értékesítése némi bevételhez jutatta a termelőket. Gönc gyümölcsstermesztése már a 18. század második felében is említésre méltó volt⁸ (7-8. ábra).

8 GALGÓCZI KÁROLY azt írta 1855-ben Göncről: „Abaujban a gönczi szőlőhegyek a temérdek gyümölcsfától a szőlőt nehezen érlelik; különösen sok a cseresznye...”. Gönc és Boldogkőváralja cseresznye- és meggytermesztése a 18-19. században nagyobb távolságokra is eljutott (IVÁNYI, 1926). KORPONAY JÁNOS szerint: „...a kassai piacon ítélni meg legjobban a gönczi asszonyok gyümölcsstermesztvényét.” (I. VIGA, 1990).

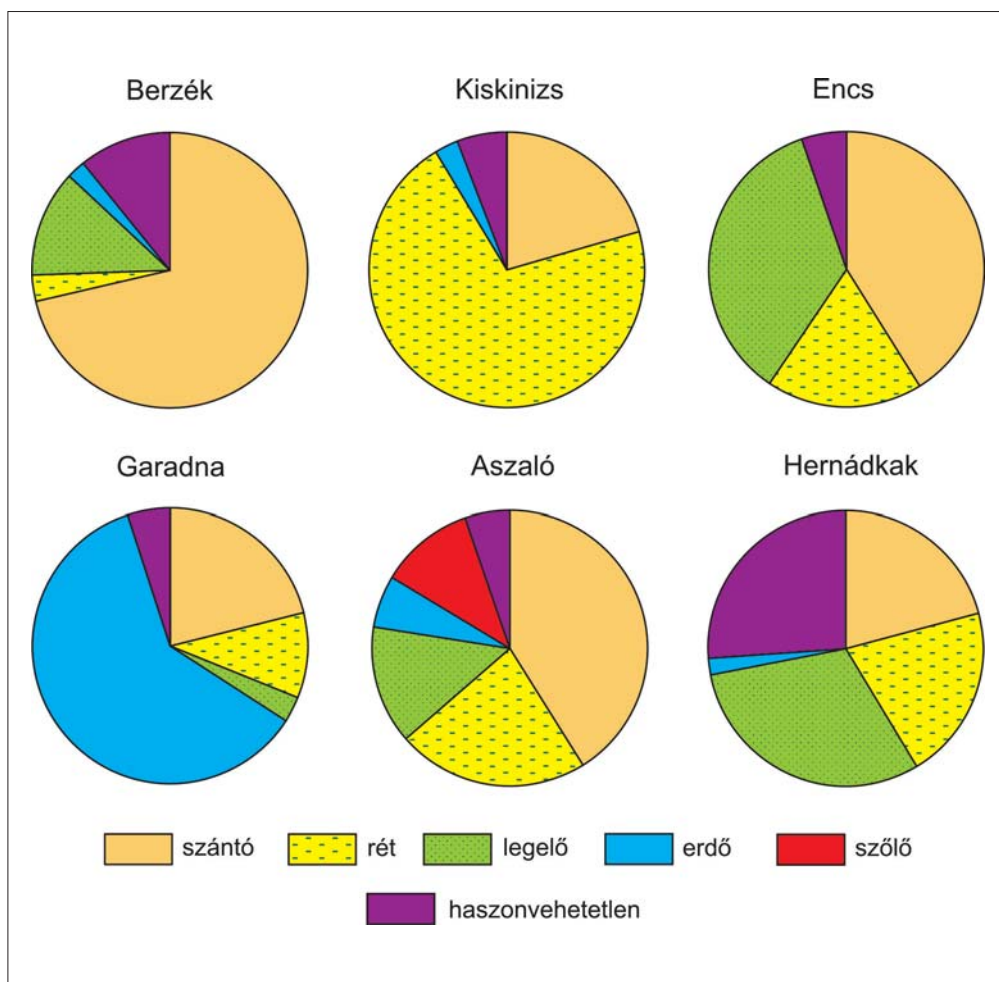

5. ábra. Három nyomásban művelt szántók Vizsoly határában (1851). Az egyes földhasznosítási övezetek a terepadottságoknak megfelelően meglehetősen szabályosan kapcsolódtak egymáshoz (kéziratos térkép alapján, módosítva).

Egyes mezővárosok és falvak gazdasági javai között fontos szerepet töltött be a szőlő és a bor is. Szikszó, Aszaló, Forró, Csanáros, Alsódobsza, Garadna, Gönc, Göncruszka, Sóstófalva (abban az időben még Hoporty), Szentistvánbaksa, Abaújkér, Vizsoly, Pere, Megyaszó stb. borai, ha nem is érték el minőségben a hegyaljaiakét, azért számottevő jövedelmet biztosítottak a szőlősgazdáknak.

A rét és legelő csak a települések egy részében volt elegendő az állatállomány ellátásához. A falvak mintegy negyedében vagy a rendszeresen bekövetkező elöntések, (néha szárazságok), vagy egyszerűen a gyepterületek hiánya okozott gondot. Ebben a tekintetben tanulságosak a falvak jobbágyainak vallomásai, illetve VÁLYI A. település-leírásai. Hoporty jobbágyai pl. azt vallották, hogy „Réttyek kevés vagyon, a hol száraz esztendőkbek néha semmit sem kaszálhatnak.”. Hernádkak *Investigatio*-jában a következő alábbi sorokat olvashatjuk: „Az belső Kakiaknak igen kevés kaszálójok, külsőknek pedig éppen semmi kaszálójok

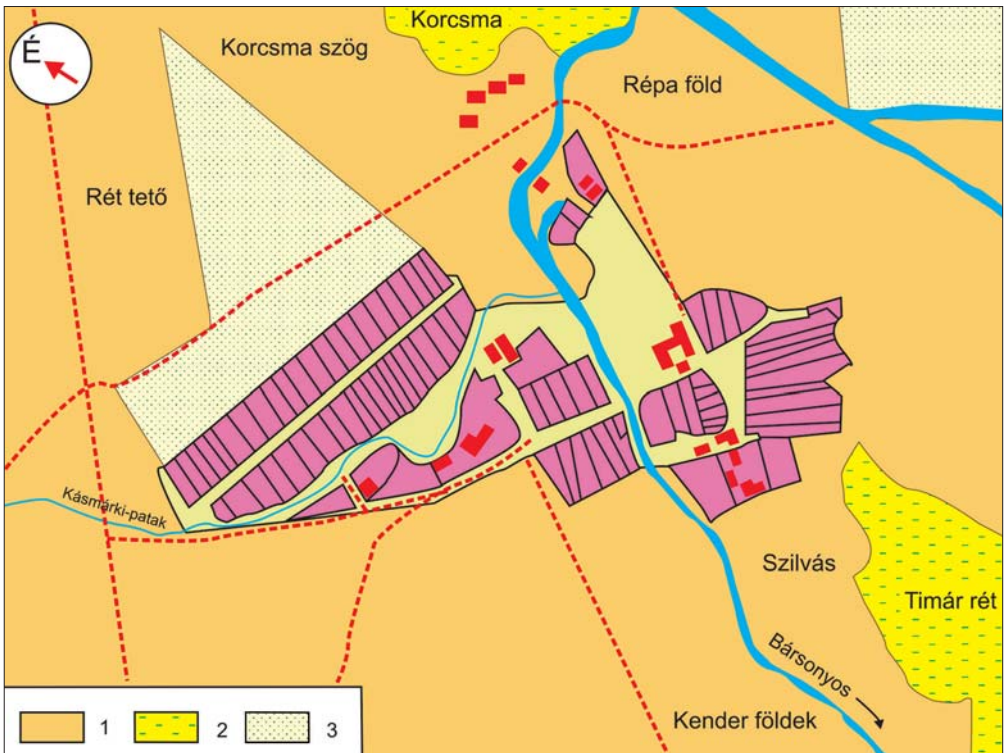

6. ábra. Sajátos földhasznosítási struktúrák az Alsó-Hernád völgyéből (1865).

nincsen.”. Megyászó jobbágysai „Szár az esztendőben maga határában keveset kaszálhat, hanem szomszéd határokon az Tisza és Takta vizek mentében pénzéért kinszerítettnek szénának való füvet magoknak szerezni.”. Berzék jobbágysai a határ kárai között első helyen említették: „Hogy a pascuma szoros, mely mintegy az marha tartásban és nevelésben nincsen mógyok. Sőt akinek valamely kevés heverő marhája vagy is, külső helységek csordáiban tartya.”⁹

9 VÁLYI A. (1796) leírásából tudjuk, hogy pl. Hernádcécén, Göncön, Idrányban, Kékeden, Zsujtán, Hernádszurdokban kevés volt a legelő. Ongán, Aszalón, Kiskinizszen, Vilmányban, Vizsolyban, Hernádszentandrason, Hernádbüdön gyakran elöntötte a kaszálókat a víz, Csobádon, Sajóhidvégen pedig kevés széna termett. Gesztelyen, Hernádkakon csak nedves esztendőben termett elegendő széna.

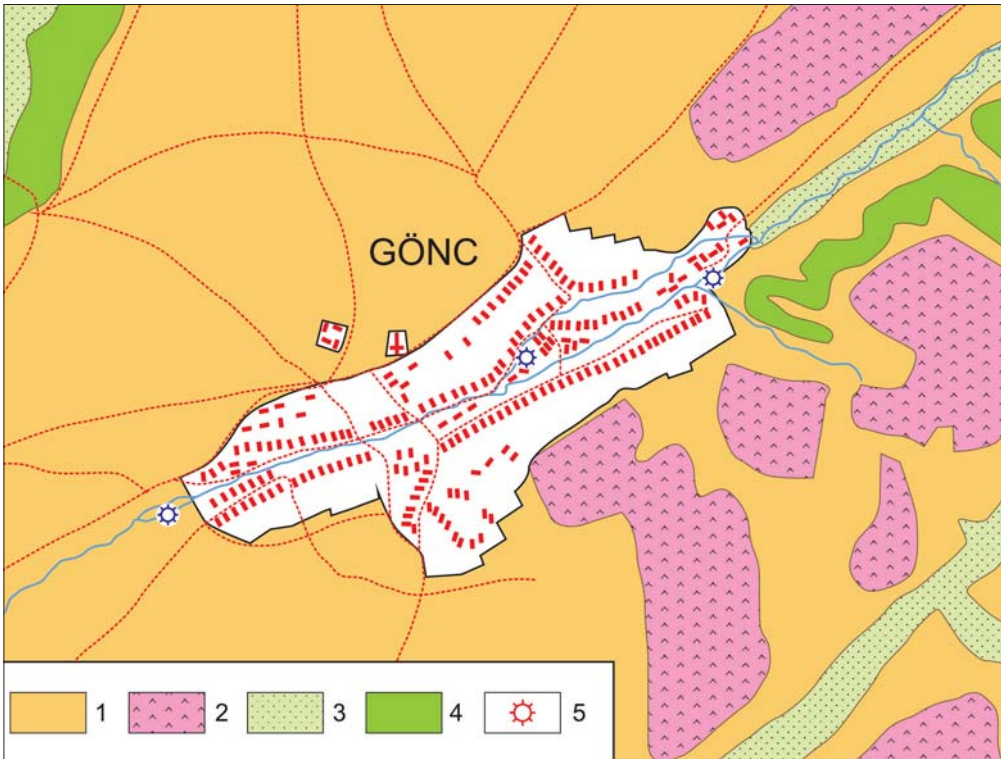

7. ábra. Halmaj belsőségének térképvázlata a 19. század közepéről. Az eredeti térképen jól láthatóan jelölték a kender- és répa földet, így is kiemelve azok fontosságát (kéziratos térkép alapján, módosítva; 1= szántó, 2= rét, 3= legelő).

Az állattenyésztés lehetőségeit egyéb tényezők is korlátozták. Az Alsó–Hernád-völgy puhafás ligeterdőiben pl. nem, vagy alig volt makk. A nyomásos rendszer szigorú szabályai csak korlátozottan tették lehetővé a gyepterületeken kívüli legeltetést. Az egyes nyomások parcelláiban a takarmánynövényeknek nem volt helye, s okszerű rét- és legelőgazdálkodást nem folytatván a gazdák, a gyepterületek hozama is igen alacsony volt. Ha mindehhez hozzávesszük az éghajlat¹⁰ és az azzal szorosan összefüggő vízjárás kedvezőtlen hatásait is, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a Hernád mentén sokkal inkább beszélhetünk egyszerű állattartásról, mint állattenyésztésről. A későbbi források (pl. FÉNYES ELEK, KORPONAY JÁNOS, BOROVSKY SAMU), majd a hiteles és teljes körű statisztikák (s az azokból számítások útján levont következtetések) mindezt csak alátámasztják (9. ábra).

Az erdő (vagy csak egyszerűen az alapvető energiaforrásként szolgáló fa) a települések negyedében hiányzott, illetve csak korlátozottan állt rendelkezésre. Mindez nagyon megnehezítette és drágává tette egyes falvakban pl. az építkezést, az alapvető szerszámok előállítását, néhol a háztartások tüzelővel való ellátását. Másol, ahol volt ugyan erdő, ott a birtokostól csak pénzért lehet beszerezni a fát. Ez komoly nehézséget jelentett a pénzben

10 A rideg állattartást jelentős mértékben befolyásolta az, hogy a Hernád mentén átlagosan 120 fagyos nap (min. ≤ 0 °C), 30-35 téli nap (max. ≤ 0 °C) fordul elő évente, s ehhez járul még 35-45 hótakarós nap is, néha jelentősebb hóvastagsággal.

8. ábra. Kiterjedt gyümölcsösök Gönc határában a 18. században (az I. katonai felmérés alapján; 1= szántó, 2= szőlő, gyümölcsös, 3= gyepek, 4= erdő, 5= vízimalom).

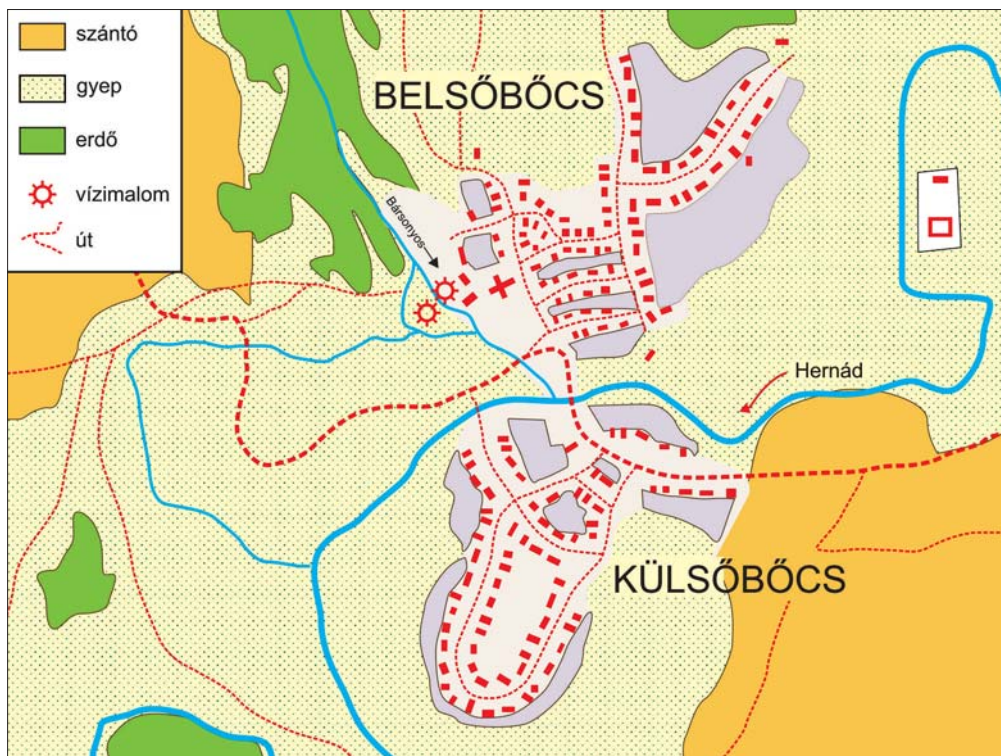
szűkölködő gazdálkodók számára. Pénzt egyébként leggyakrabban vagy a miskolci, illetve hegyaljai szőlőkben végzett munka révén szerezhettek a helybeliek, vagy úgy, hogy fuvar vállaltak. Más pénzkereseti lehetőség ritkán adódott a 18. század végén, 19. század elején (10. ábra).

A megélhetés biztosítása érdekében minden lehetséges alkalmat kihasználták a folyó mentén élők. Halásztak a Hernádon és a Bársonyoson, ez utóbbi a korabeli források szerint tele volt rákkal és halakkal (VÁLYI, 1796). A folyók energiája vízimalmokat hajtott. A 18. század végéről az Alsó-Hernádon legalább 18, a Bársonyoson 13 vízimalom megléte mutatható ki a korabeli leírások, valamint térképek segítségével.

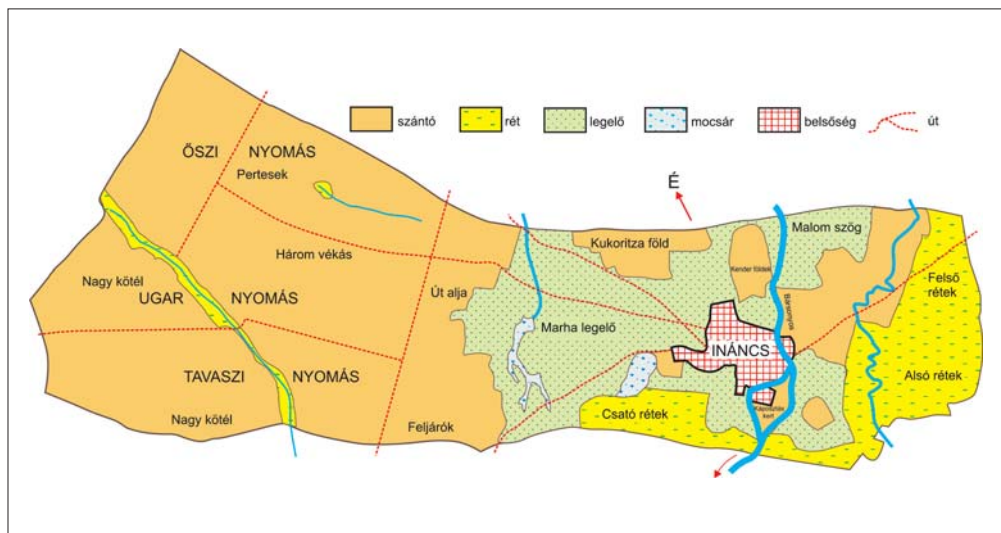
Az árterület egyéb haszonvételeit (pl. a madártojásokat, a teknősbékát, az ehető növényféléseket stb.) és az erdő nyújtotta élelemforrásokat (pl. a mézet, a gombát, a szamócát, a szedret, a málnát, a somot, a kökényt) ugyanúgy elfogyasztották, vagy eladták, mint a kertekben termelt zöldségfélét.

A 19. század második felében a határhasználat annyiban módosult a korábbiakhoz képest, hogy a völgytalpat elfoglaló gyepterületek jelentős részét feltörték szántónak. 1865-ben a völgy vizsgált településein a szántó még csak a felszín 45%-át foglalta el, a rét, a legelő és az erdő aránya egyaránt 14-15% volt, míg a szőlőé 2,8%. A maradék terület mezőgazdasági szempontból hasznosítatlan volt (11. ábra).

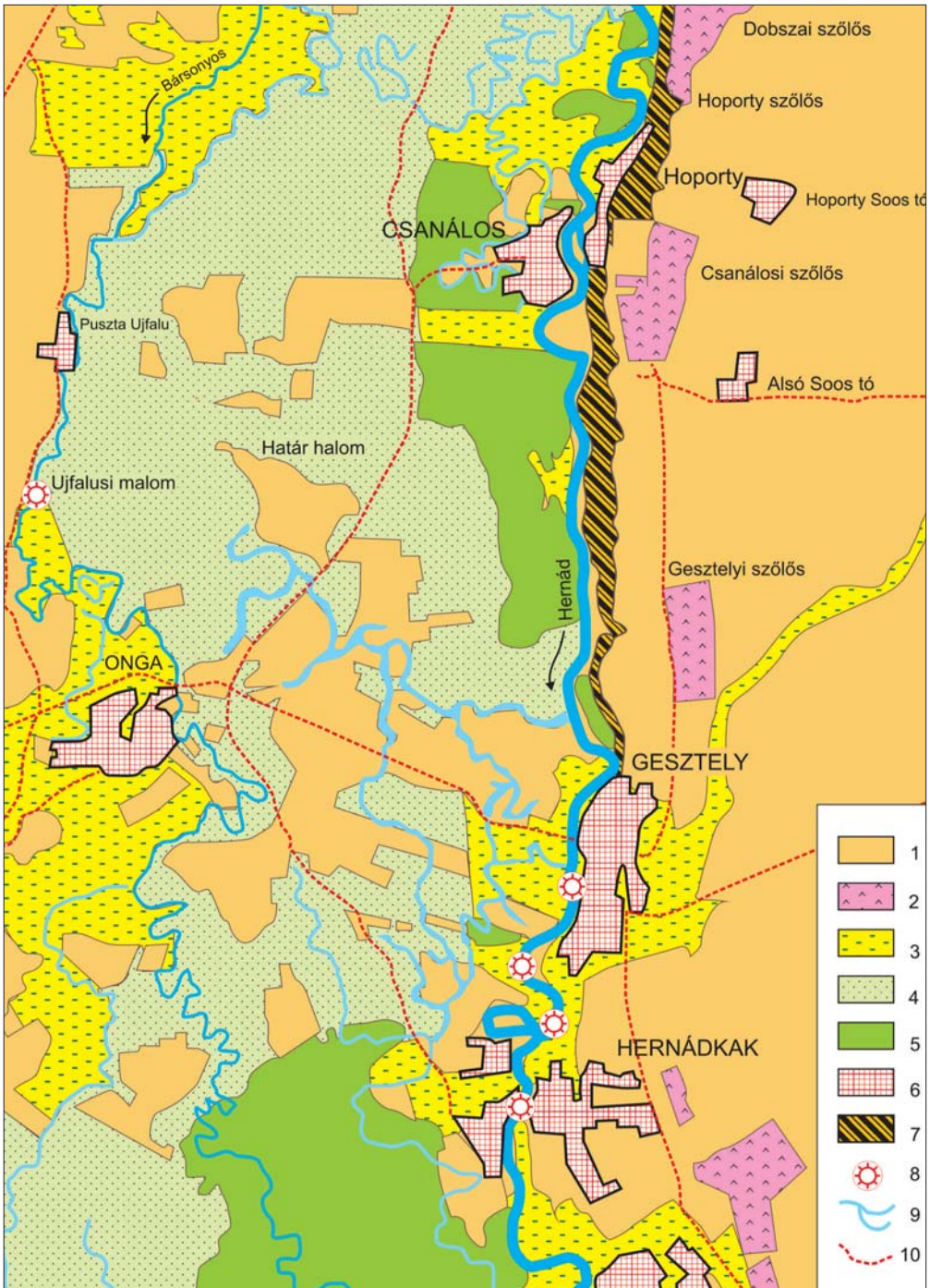

9. ábra. Árvizek által gyakran veszélyeztetett gyepterületek a Hernád alsó szakaszán (az I. katonai felmérés szelvénye alapján).

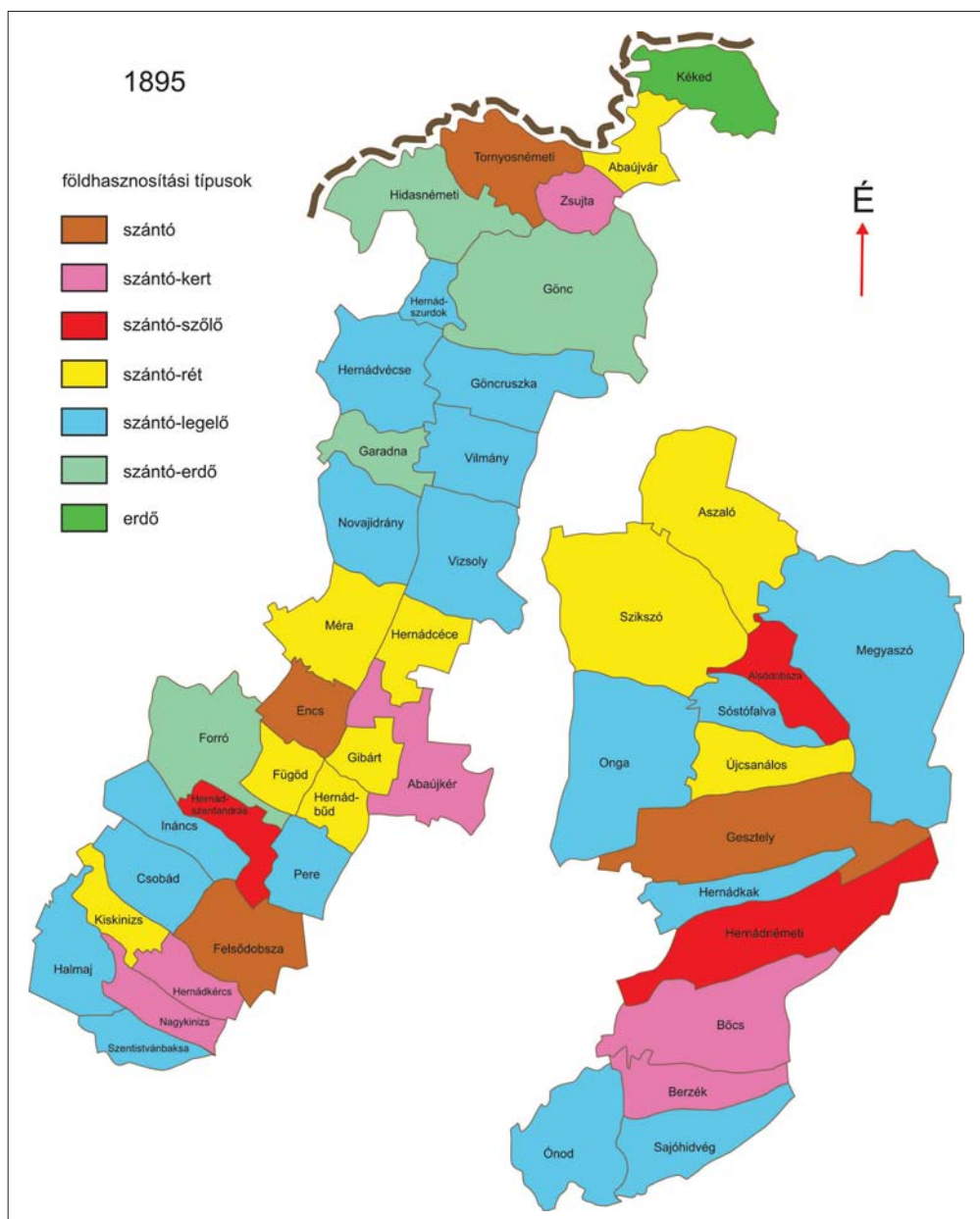

10. ábra. Ináncs határában a 19. században már egyáltalán nem volt erdő, így a fát pénzért kellett máshonnan beszerezni a falu lakóinak (kéziratos térkép alapján).

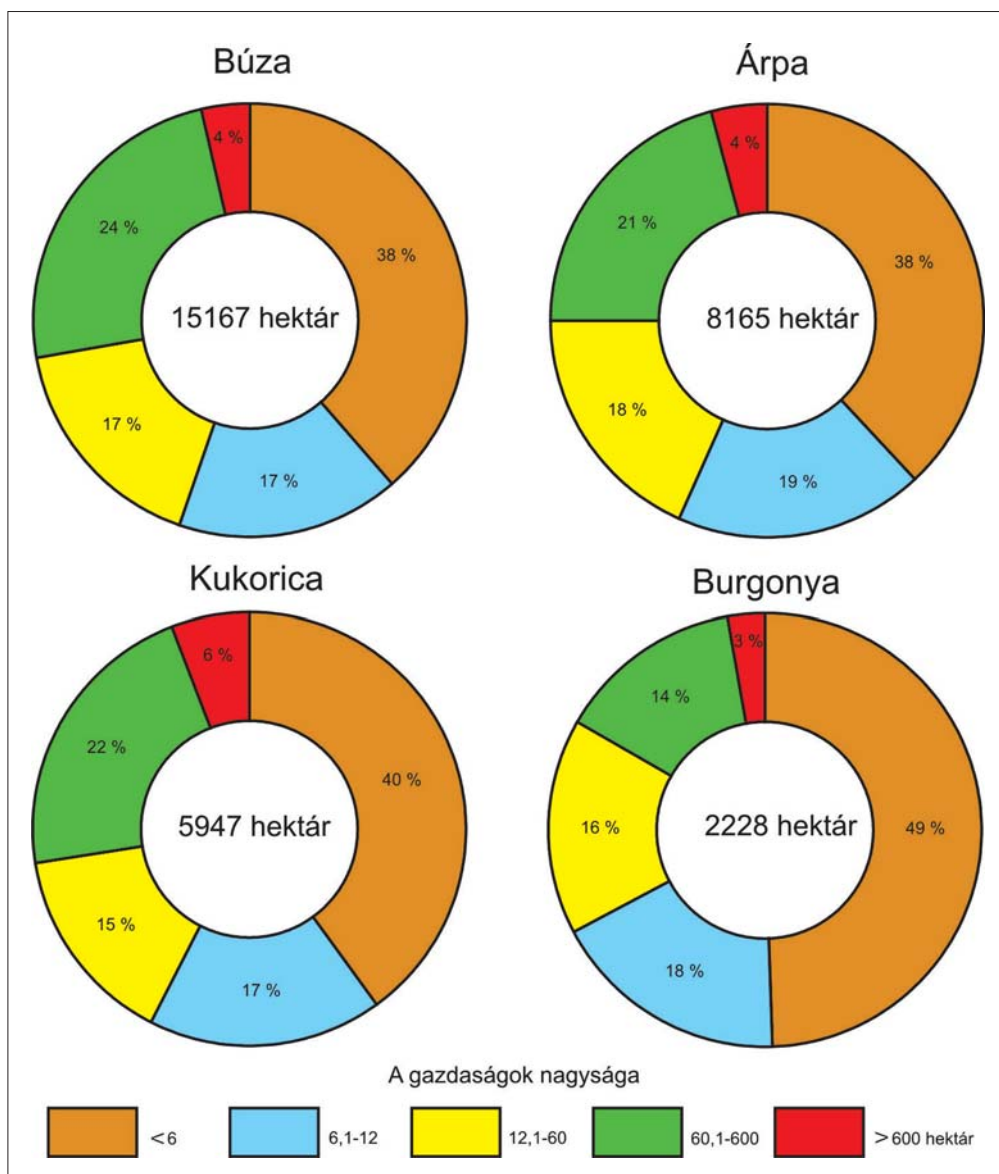
11. ábra. A 19. század második felében erőteljesen megindult a folyó menti gyepterületek szántóvá alakítása. Az ábrán jól megfigyelhető a Bársonyos és a Hernád közötti területen kialakított szántóparcellák sokasága (a II. katonai felmérés alapján; 1= szántó, 2= szőlő, gyümölcsös, 3= rét, 4= legelő, 5= erdő, 6= belsőség, 7= erózió sújtotta magaspart, 8= vízimalom, 9= elhagyott folyómeder, 10= fontosabb út).

12. ábra. Földhasznosítási típusok az Alsó-Hernád-völgyben a 19. század végén.

1895-re további szántóterületekkel gyarapodott a völgytalp, s a felszín közel 70%-a tartozott e művelési ágba. A rét kiterjedése felére csökkent három évtized alatt, a legelő viszonylag kisebb mértékben változott. A filoxeravész miatt szőlő alig maradt a vidéken, a kert aránya viszont megnőtt, elsősorban azért, mert a parlaggá vált szőlőkbe néhol elkülönített gyümölcsösöket telepítettek. A települések határában, 1895-ben 200 963 db gyümölcsfa állt, sajnos ennek több mint a felét a kevésbé értékes szilva tette ki. Szikszónak, Göncnek, Hernádnémetinek és Böcsnek kiemelkedően nagy volt a gyümölcsfaállománya. Gönc cseresznye-, alma-, körte-,

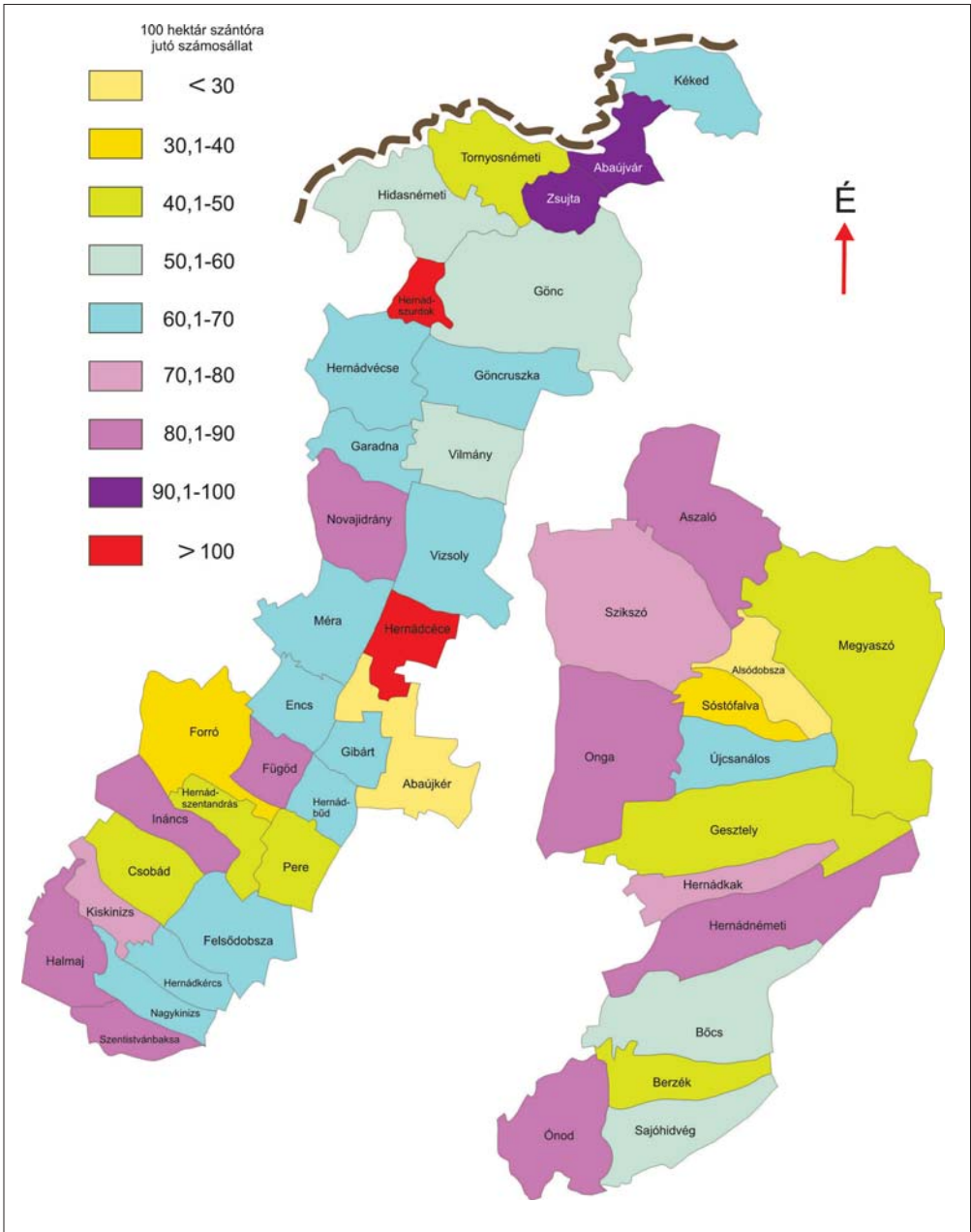

13. ábra. A fontosabb növényfélések vetésterületének megoszlása a gazdaságok területnagysága szerint 1936-ban.

őszi- és kajsziarack-, valamint diófaállománya nagy értéket képviselt, s hasonló összetételű volt Szikszó gyümölcsfaállománya is.

A lassan stabilizálódó földhasznosítási szerkezet az egyes településeken sajátos földhasznosítási típusok kialakulását eredményezte a század végére (12. ábra).

A szántóföldeken a legfontosabb termények nagyjából ugyanazok voltak, mint korábban, legfeljebb a prioritások változtak meg, s nagyobb arányban jelent meg a szántókon többféle takarmánynövény, valamint a burgonya és a kukorica is. Mindezek a nyomáskényszer lazulásának, illetve a vetésforgóra történő fokozatos áttérésnek az egyértelmű jelei voltak.

14. ábra. 100 hektár szántóra jutó számosállat 1895-ben.

Egyes nagybirtokon már tekintélyes mennyiségű növényféléseget is betakarítottak a 19. század vége felé. Gönc legelőkeesebb gazdaságában átlagosan 24 vagon gabonaféle, 120 vagon répa és 100 vagon burgonya termett a 19. század vége felé, s ugyanebből a gazdaságból évente 25 000 liter tejet szállítottak az abaujszini sajtműhelybe (BOROVSKY, 1905). Miskolc fogyasztópiaca jótékonyan hatott a falvak zöldségtermesztésére is, amely számottevő mértékben növekedett a század végére (13. ábra).

1895-ben a településeken 21 926 szarvasmarha, 7 296 ló, 30 645 juh és 24 353 sertés alkotta az állatállományt, amit kiegészített még 99 333 baromfi és 2 330 méhcsalád is. Abszolút számok tekintetében ezek valóban jelentősnek tűnnek, ám vegyük figyelembe, hogy az állatállomány 53 település gazdaságai között oszlott el, s ha pl. egységnyi területre eső számosállatban fejezzük az állomány nagyságát, akkor a korábban megfogalmazott állításunkat támaszthatjuk alá, mely szerint a 18-19. században nem volt akkora mérvű állattenyésztés az Alsó-Hernád völgyében, mint azt egyes helyeken olvashatjuk¹¹ (14. ábra).

A fajtaváltás egyébként lassan haladt a településeken, s legfeljebb egyes nagybirtokon történt meg a kívánt mértékű minőségi csere. A kisebb gazdaságokat évtizedes lemaradás jellemezte, ha pl. az ország nyugati vidékeinek gazdaságaiban zajló folyamatokkal vetjük össze azokat.

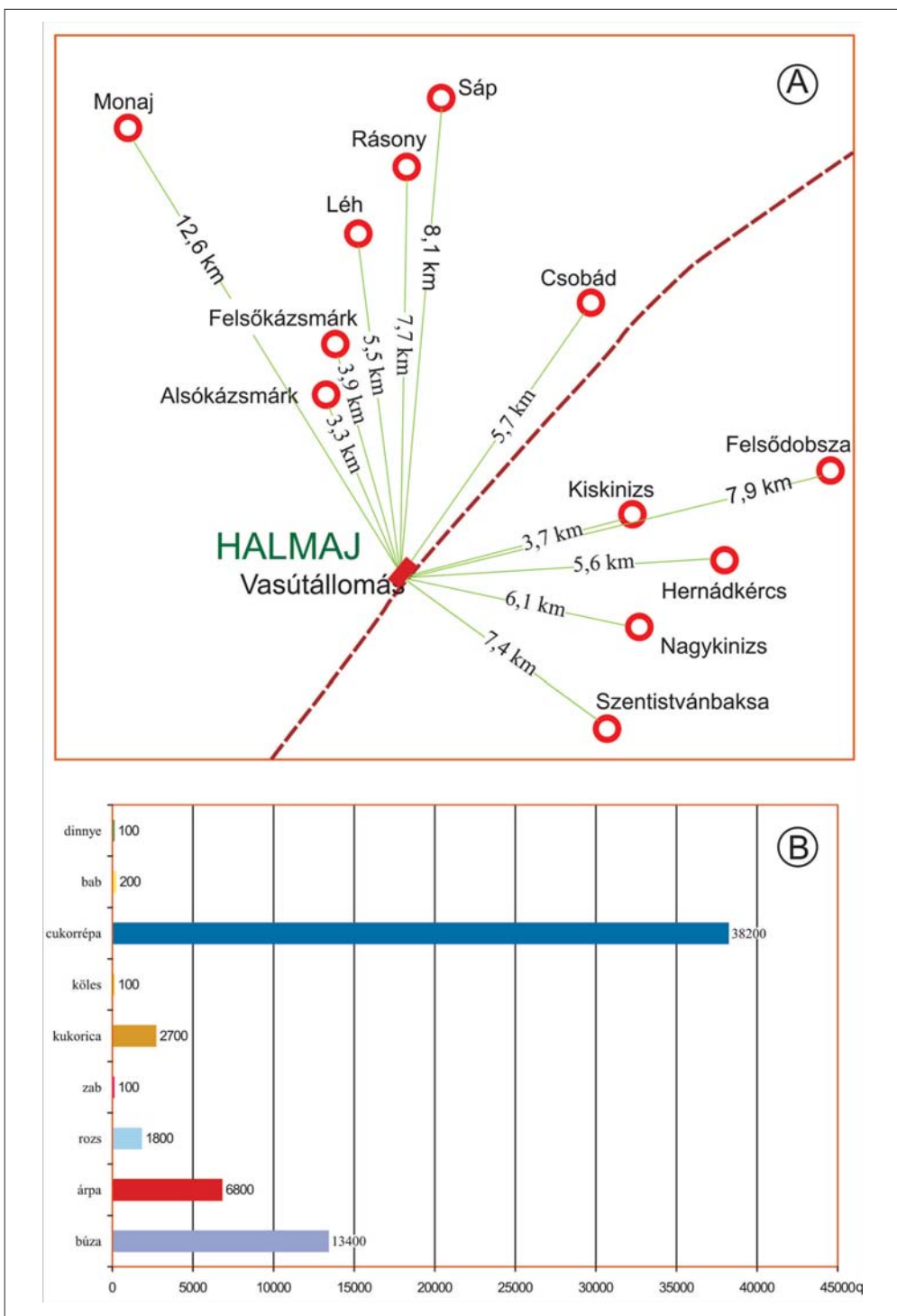
A sok apró, gazdasági eszközökkel alig rendelkező, tőkeszegény gazdaságban 1895-ben 2 579 lófogat és 1 595 ökör-, illetve egyéb fogat végezte el a szántás-vetés-betakarítás fáradtságos műveleteit. A lófogatok 84%-a kettős volt, ezekkel bonyolították le a távolsági fuvarokat. A szántás sokáig inkább ökrökkel történt, s az Alsó-Hernád völgyében az ökrőfogatok 50%-a kettős, 18,4%-a négyes volt.

A 100 katasztrális holdnál nagyobb birtokok többségében valamivel jobb volt az eszközellátottság. A kereken 100 nagybirtokon a 19. század vége felé 39 lokomobil, 41 járgány, 43 cséplő-szekrény, 167 vetőgép, 141 rosta, 1 414 eke, 48 trieur, 76 szecslovakógó, 646 borona, 258 henger és 1007 ígás szekér állt rendelkezésre, gazdaságonként nagyon differenciáltan.

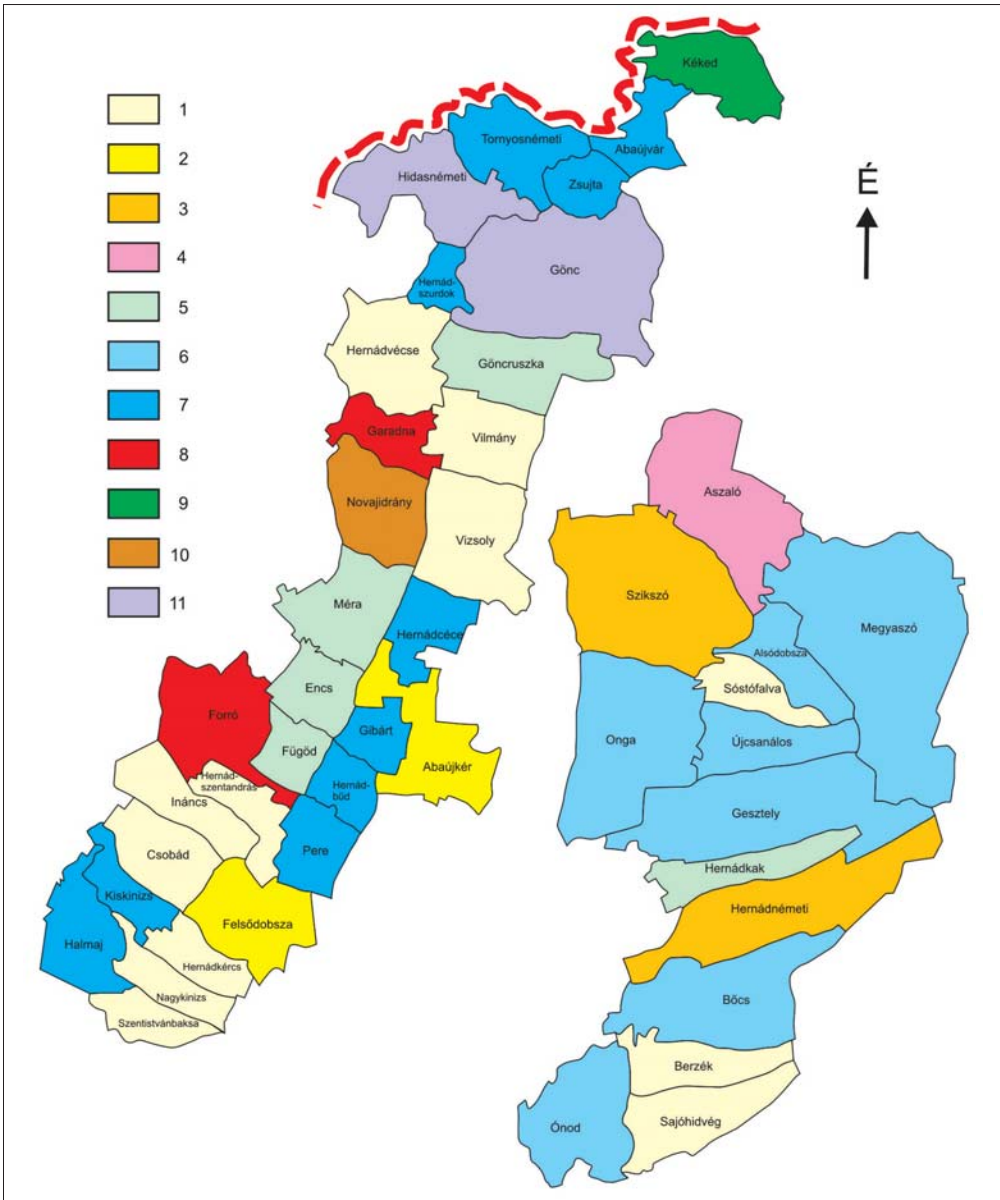
A legtöbb gazdaság az önellátás keretei között működött, s csak elenyésző hányada volt képes nagyobb mennyiségű terméket a piacra juttatni. A korabeli forrásmunkák elszórtan említést tesznek ugyan a völgy falvaiból piacra juttatott termékekről, ám ezekből legfeljebb csak arra tudunk következtetni, hogy időnként milyen felesleggel rendelkeztek a helybeliek. A kereskedelem nagyságrendjéről korrekt képet alkotni nem lehet. VIGA GY. (1990) kutatásaiból tudhatunk meg a legtöbbet e téren, s munkája eredményeként vázolni lehet a települések kereskedelmi kapcsolatait is. E szerint az Alsó-Hernád-völgy része volt a nagytájak közötti termékcsere akkumulatív övezetének. A völgyön keresztül áramlott a Felvidék felé az alföldi gabona és más élelmiszer, Tokaj-Hegyalja bora, az ellenkező irányba pedig épület- és más haszonfát, fa háziipari terméket, vasárut, égetett meszet stb. szállítottak. Az Abaújban termesztett gyümölcs egy részét is a Hernád völgyében cserélték gabonára, és a fa- és faeszközök kereskedelmének a színteréül is szolgált néhány Hernád menti település piaca (pl. Gönc másodlagos faipari telephely volt). Fontos állatvásárokat tartottak a völgyben (leginkább Szikszón), maguk a helybeliek azonban inkább a közvetítő kereskedelemben vettek részt, s nem az állatok tenyésztésében (pl. Ónod, Bócs, Onga, Gesztely, Berzék lakói). Az Alsó-Hernád völgyének halkereskedelme elsősorban lokális igényeket elégített ki.

¹¹ 1895-ben pl. a 100 katasztrális holdnál nagyobb gazdaságok közül Megyaszón HARKÁNYI FRIGYES földbirtokán volt a legnagyobb szarvasmarha-állomány (603 db) az egész völgyben. A legnagyobb lóállomány (80 db) Halmajon, a legnagyobb sertésállomány (618 db) Megyaszón, a legnagyobb juhállomány (1 930 db) pedig Gesztelyen volt. Mindenütt máshol ezektől kisebb állományokkal rendelkeztek a gazdaságok. A legtöbb helyen csak az igavonáshoz vagy éppen a gazdasághoz tartozó népesség élelmiszerral történő ellátásához elegendő állatállománnyal rendelkeztek.

15. ábra. A halmaji vasútállomás vonzáskörzetébe tartozó települések (A) és az állomásról feladott főbb tömegárúk átlagos évi mennyisége az 1890-es évek első felében (B – EDVI ILLÉS, 1896 adatai alapján).

16. ábra. Az Alsó-Hernád-völgy településeinek gazdálkodási típusai az 1930-as években (1= szántó-földi növénytermesztés, 2= szántó-földi növénytermesztés szőlő- és borgazdasággal, 3= szántó-földi növénytermesztés szőlő- és borgazdasággal, gyümölcsstermesztéssel, 4= szántó-földi növénytermesztés gyümölcsstermesztéssel, a települések átlagát meghaladó állatsűrűséggel, 5= szántó-földi növénytermesztés szőlő- és borgazdasággal, gyümölcsstermesztéssel, a települések átlagát meghaladó állatsűrűséggel, 6= szántó-földi növénytermesztés gyümölcsstermesztéssel, 7= szántó-földi növénytermesztés a települések átlagát meghaladó állatsűrűséggel, 8= szántó-földi növénytermesztés erdőgazdálkodással, 9= szántó-földi növénytermesztés erdőgazdálkodással, a települések átlagát meghaladó állatsűrűséggel, 10= szántó-földi növénytermesztés gyümölcsstermesztéssel, erdőgazdálkodással, a települések átlagát meghaladó állatsűrűséggel, 11= szántó-földi növénytermesztés gyümölcsstermesztéssel, erdőgazdálkodással).

A szomszédos nagytájokról piacra szállítandó termékek fuvarozásában viszont aktív szerepet játszottak a Hernád mentiek és a délről Lengyelország és Oroszország felé irányuló kontinentális kereskedelembe is igyekeztek lehetőségeik szerint bekapcsolódni.

A vasút megépítéséig a gazdaságok feleslegei, termékei a környező vásárokon cseréltek gazdát. A völgy lakói piacozásukat elsősorban Miskolcon, Szikszón, Aszalón, Ónodon, Forrón, Göncön, Kassán, kisebb részben Tállyán, Szerencsen, Abaujszántón bonyolították le, de távolabbi vásárokat is látogattak, különösen a vasút megjelenése után (15. ábra).

A falusi és mezővárosi kisiparon kívül említésre érdemes ipari tevékenység az Alsó-Hernád völgyében nem volt a 18-19. században¹². A huszadik század küszöbén a népesség 78,4%-a a mezőgazdaságból élt, ami 10%-kal magasabb érték, mint az akkori országos átlag. Ipari tevékenységből a népesség mindössze 9%-a részesedett, ami ugyancsak kedvezőtlenebb arány volt az országos átlaghoz viszonyítva. A településeken 419 fő foglalkozott vas- és fémiparral, építőanyag-gyártással 49 fő, faiparral 120 fő, ruházati iparral 458 fő, élelmiszeriparral 261 fő, építőiparral 127 fő, s volt 253 szállodás, illetve vendéglős is. Az ipari tevékenységet folytató vállalatok 58,4%-a egyetlen főből állt, egy segéddel dolgozott 22,1%, két segéddel 11,3%, három-öt segéddel 7,3%. Ettől több alkalmazottal működő vállalkozást alig találhatunk a településeken.

Az Alsó–Hernád-völgy népessége 20. század első évtizedébe átlépve valamivel kedvezőbb anyagi kondíciók között szervezhette gazdasági-társadalmi életét, mint pl. a szomszédos cserhádi népesség, de gazdasága korántsem volt annyira stabil és alkalmazkodóképes, hogy a következő évtizedek ismétlődő kihívásait gond nélkül átvészelve volna. Tájhasználatát a tradicionális mezőgazdálkodás, a gazdálkodás technikájában és technológiájában tetten érhető konzervativizmus, az öröklött, s korántsem előre vivő társadalmi tradíciók jellemezték továbbra is (16. ábra). Mindezek, valamint a krónikus tőkehiány egyaránt az ártermelő gazdálkodás kibontakozási lehetőségeit akadályozta. A legtöbb gazdaság csak az önellátás keretei között működhetett tovább, alig meghaladva a 19. században is jellemző viszonyokat.

---

¹² A 19. század végén Hernádnémetiben gőzmalom, Vilmányban szeszgyár, téglágetető és kendertörő, Forrón szeszgyár, Göncön téglagyár működött rövidebb-hosszabb ideig.

4. Adatok egy Hernád menti kistáj, a Harangod 18-19. századi történeti földrajzához

A 18. század második felében Zemplén vármegye XVI kerülete közül a legdélebbi a Szerencsi kerület volt. A kerülethez 21 település tartozott, nevezetesen Kisdobsza, Bekecs, Berzék, (Hernád-)Csanálos, Hernádnémeti, Gesztely, (Takta-)Harkány, Girincs, (Sajó-)Hidvég, (Sóstófalva-)Hoporty, (Hernád-)Kak, (Sajó-)Kesznyéten, Köröm, Kiscséc, Külsőböcs, Legyesbénye, (Tisza-)Lúc, Megyaszó, Monok, (Takta-)Szada és Szerencs. E települések zöme vagy a Harangod részét alkotta, vagy csak kisebb-nagyobb határterülete érintette a hegylábfelszíni helyzetben lévő hordalékkúp-síkság felszínét. A felsorolt települések közül egyedül Monokra nem érvényes fenti megállapítás, e település ugyanis teljes terjedelmével a Szerencsi-dombvidékhez tartozott. A Harangod nyugati és déli peremén fekvő falvak határterületei átnyúltak a Hernád völgyébe, illetve a Sajó–Hernád-sík szegélyére, míg a keleti, északkeleti perem néhány településének (Bekecs, Szerencs, Tiszalúc, Taktaharkány és Taktaszada) kisebb-nagyobb térszíne már a Taktaközhöz tartozott. Szerencs, Bekecs és Legyesbénye közigazgatási területei a szomszédos Szerencsi-dombvidék déli peremét is érintették. A Harangod legjelentősebb települése az akkor még mezővárosi kiváltságokat élvező Megyaszó volt.

A Szerencsi kerület falvai és mezővárosai két eltérő természeti adottságú nagytáj (az Alföld és a Felvidék) érintkezési zónájában, hasonló természeti erőforrás-használatot megvalósítva Zemplén vármegye egyik legkedvezőbb adottságú településeggyüttesét alkották a 18-19. században.

A kerület „*magterülete*”, a Harangodnak nevezett kistáj, melynek északi részét alacsony domblábi hátak és lejtők foglalják el, déli részét a Taktaköz peremére meredek lépcsővel leszakadó hullámos síkság alkotja. Felszínét eróziós–deráziós völgyek teszik változatossá, a Hernád felé néző meredek lejtőkön gyakoriak a tömegmozgásos folyamatok. Éghajlata délen meleg (a tenyészidőszakban elégtelen nedvességgel), mérsékeltlen száraz, nyáron mérsékeltlen forró, északi része mérsékeltlen meleg, a tenyészidőszakban mérsékeltlen száraz, tele enyhe. A peremeken vízfolyások kanyarognak (Takta, Tisza, Sajó, Hernád), a Harangod északi részén kisebb patakok (Gilip-, Harangod-, Laposi-patak) erednek. A vidék klímazonálisan az erdőssztyepp övezetbe tartozik, melyet egykor tatárjuharos lösztölgyesek, a peremi árterületeken ártéri ligeterdők és mocsarak tarkítottak. Talajadottságai kedvezőnek mondhatók, mert felszínének jelentős részét mészlepedékes, alföldi mészlepedékes, illetve csernozjom barna erdőtalajok borítják, míg az érintkező kistájak átmeneti övezetében Ramann-féle barnaföldek (Szerencsi-dombvidék), réti talajok, réti öntéstalajok, valamint fiatal nyers öntéstalajok a jellegadóak (Hernád-völgy, Taktaköz, Sajó-Hernád-sík – MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA, 1989; MAROSI & SOMOGYI, 1990).

E sajátos agroökológiai potenciál a szántóföldi növénytermesztés számára biztosította a legkedvezőbb feltételeket a Harangod vidékén, míg a peremi települések lakóinak lehetőségük nyílt szántógazdálkodásukat egyéb tevékenységi formákkal is kiegészíteni. A szomszédos amfibikus térszíneken pl. az ártéri gazdálkodás haszonvételeit élvezhették a falvak lakói, a Tokaj-Hegyalja szomszédságában élők a szőlő- és borgazdaság révén szerezhettek kiegészítő jövedelmet.

A tanulmányban a fentebb vázolt vidék településeinek 18-19. századi társadalmi-gazdasági viszonyait kíséreltem meg felvázolni, figyelmen kívül hagyva, hogy a vizsgált időszakban

Zemplén vármegyében a közigazgatási viszonyok jelentősen változtak¹³. Nem foglalkoztam Külsőbölcs településsel sem, melyet idővel Borsod vármegyéhez csatoltak. Az egykori Szerencsi kerület településeinek demográfiai viszonyait, környezetgazdálkodását, sajátos térkapcsolat-rendszerét stb. elsősorban levéltári, statisztikai és szakirodalmi források felhasználásával vizsgáltam, bár ez utóbbiak száma és bennük leírtak történeti földrajzi forrásértéke meglehetősen korlátozott.¹⁴

4.1. Néesség- és településföldrajzi viszonyok a 18. század második felétől a 19. század végéig

A 16-17. századi török portyázások pusztításai, majd az azt követő évtizedek Harangod vidékét sem kímélő harcai, valamint a gyakori járványok a népesség erőteljes fogyását, a termelőeszközök pusztulását a kultúrtáj hanyatlását eredményezték. Az 1720-es évektől kezdődően évtizedekbe tellett a társadalmi-gazdasági viszonyok konszolidációja, amely magába foglalta az elnéptelenedett vagy gyér népességű falvak újratelepítését, a korábban művelt, de később felhagyott földterületek újrahasznosítását, a gazdasági élet reorganizációjához nélkülözhetetlen közlekedési hálózat felújítását, a korábbi kereskedelmi kapcsolatok újbóli kiépítését. A helyi és helyzeti energiák – korabeli viszonyokhoz mért – optimális kihasználása, és a racionális környezetgazdálkodás gyakorlata nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a 18. század második felére a vizsgált húsz település népességszáma már meghaladta a 15 000 főt. Ezzel a korabeli Magyarországon egy átlagosnál nagyobb népsűrűségű (36,7 fő/km²) vármegyei kerület jött létre.

A Harangod vidékén élő népesség zöme magyar volt, de VÁLYI ANDRÁS (1799) és FÉNYES ELEK (1851) említést tettek más nemzetiségű lakosokról is. VÁLYI Hernádkakot, Legyesbényét és Szerencset, mint magyar-tót településeket jellemezte, Bekecset pedig FÉNYES ELEK mutatta be magyar-orosz faluként. Az első magyarországi népszámlálás adatai szerint (1784/87) a legnépesebb település Monok volt (1 886 fő), ezt Megyaszó (1 877 fő) majd Szerencs (1 571 fő) népességszáma követte. A folyók mentén még három falu népessége haladta meg az 1 000 főt (Tiszalúc, Hernádnémeti, Gesztely). Mindhárom fontos átkelőhely akkor, emellett Tiszalúc kikötő (Miskolc tiszai kikötője), Hernádnémeti vízimalma forgalmas őrlőhely, Gesztely pedig átkelő- és vámszedőhely. E települések helyzeti energiái s az ezekből fakadó előnyök minden bizonnyal vonzó tényezőként hatottak a falvak újraneépítésekor. A többi harangodi vagy környékbeli település lélekszáma 164 fő (Kiscséc) és 743 fő (Csanalos) között változott.

A népesség száma – eltekintve a járványok kedvezőtlen hatásától – a következő évtizedekben számottevően növekedett. Legnagyobb mértékben a Taktaköz peremi falvak (Taktaharkány, Taktaszada és Tiszalúc) lélekszáma gyarapodott. 1869-re Taktaharkány pl. 237%-kal nagyobb népességgel rendelkezett, mint az első népszámlálás idején. Valószínűleg az 1859-ben megépült vasútvonal kedvező hatása eredményezte az említett települések átlagot meghaladó népességyarapodását, de nem hagyható figyelmen kívül az azokban az évtizedekben még javában tartó környezet-átalakító munkálatok (folyószabályozás és ármentesítés) népességszámra gyakorolt pozitív hatása sem. A húsz településen összességében mintegy másfélszeresével nőtt a népesség száz év alatt, s a népsűrűség már meghaladta az 50 fő/km²-t (az országos átlag 1880-ban 48,5 fő/km² volt).

13 A Szerencsi kerületet – több településsel bővítve – később Tokaji (Hegyaljai) járássá szervezték át, s ez utóbbiból hozták létre a Szerencsi járást, amely utóbb többször is változott.

14 A Harangod vidékével pl. KISÉRY (1959), BOROS (1964, 1995, 2005), NYÍRI (2003) foglalkozott ugyan, de írásaikban történeti földrajzi vonatkozású adatok csak elvétve fordulnak elő.

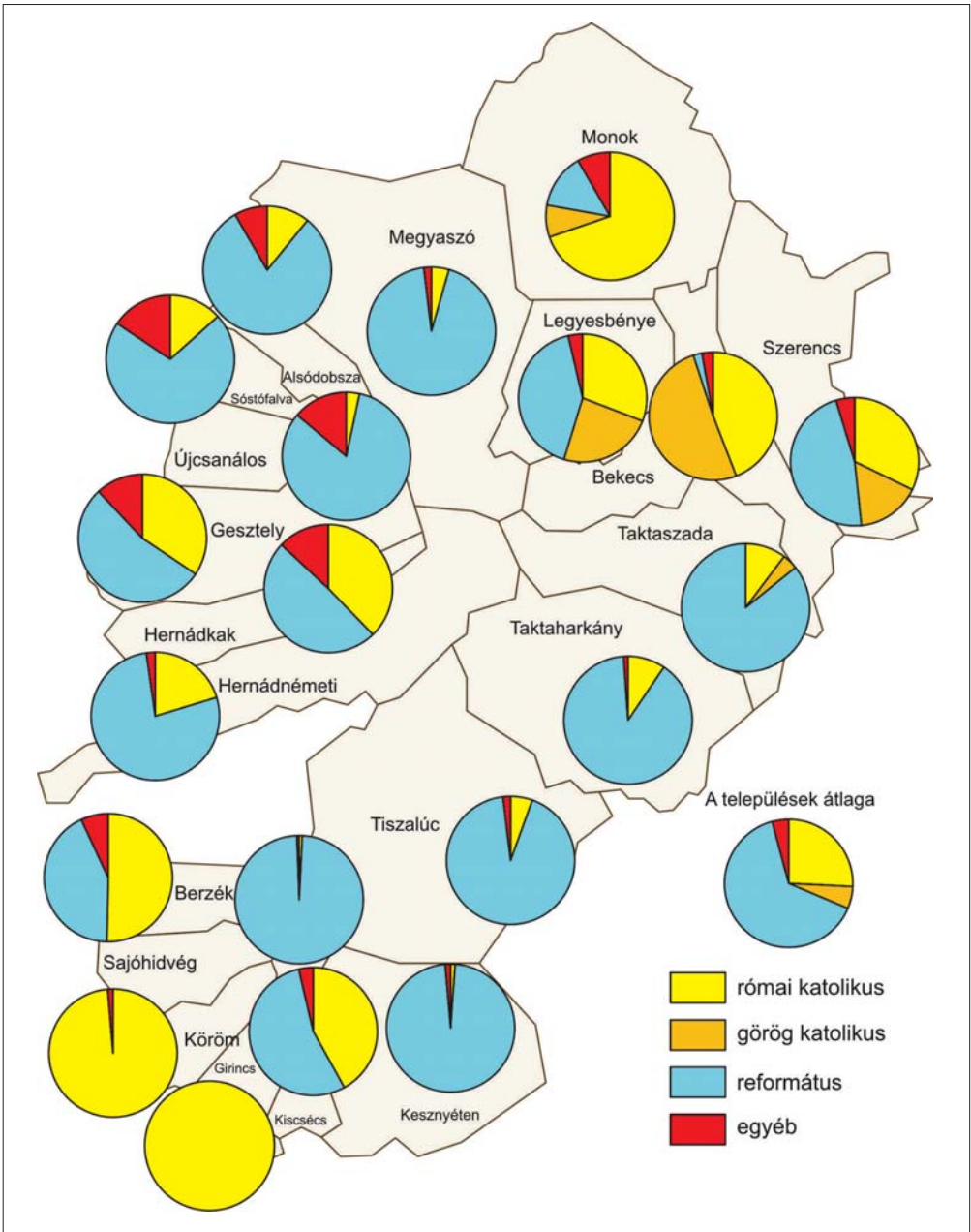
1. táblázat. A vizsgált települések népességszáma és népsűrűsége a jelzett időpontokban (* a népsűrűségi adatok az 1873-as közigazgatási területekre vonatkoznak; ** Kiscséc's népsűrűségi adatai az 1895-ös közigazgatási területre vonatkoznak).

	Népességszám						Népsűrűség* (fő/ km ²)	
	1784/87	1869	1880	1890	1900	2009	1784/87	1873
Alsódobsza	341	539	506	576	636	344	34,9	55,2
Bekecs	632	1 038	837	1 186	1 746	2 486	25,3	41,6
Berzék	566	590	571	529	606	1 118	53,9	56,2
Csanáros	753	980	1 051	1058	1 107	905	43,6	57,2
Gesztely	1 051	1 615	1 610	1 577	1 699	2 826	40,1	61,1
Girincs	509	602	704	743	832	890	33,5	39,6
Hernádkak	482	788	1 234	752	867	1 655	47,1	76,9
Hernádnémeti	1 088	1 837	1 925	2 123	2 289	3 617	32,4	39,7
Kiscséc's	164	204	196	193	192	208	42,7**	53,1**
Köröm	396	682	680	690	736	1 366	49,5	85,2
Legyesbénye	673	1 306	1 257	1 312	1 550	1 593	33,1	64,3
Megyaszó	1 877	2 495	2 063	2 786	3 081	2 875	31,7	42,1
Monok	1 886	2 812	2 694	2 772	2 856	1 606	28,1	41,8
Sajóhidvég	589	841	843	778	862	1 065	43,9	62,8
Sajókesznyéten	688	1 154	1 206	1 326	1 342	1 912	21,3	35,7
Sóstófalva	215	294	191	298	288	301	30,3	41,4
Szerencs	1 571	1 819	2 370	4 339	5 272	9 444	75,5	87,4
Taktaharkány	673	1 594	1 490	1 448	1 942	3 853	17,5	41,4
Taktaszada	639	993	1 037	1 216	1 532	1 947	25	38,8
Tiszalúc	1 128	1 942	2 002	2 257	2 577	5 481	24,9	42,9
Összesen	15 921	24 125	24 467	27 959	32 012	45 492		

A népesség gyarapodása később már nem volt annyira dinamikus, sőt egyes településeken a stagnálás lett a jellemző (Alsódobsza, Berzék, Csanáros, Kiscséc's, Köröm, Sajóhidvég, Sóstófalva). Ez a tendencia nemcsak az apróbb falvakat jellemezte, hanem a nagyobb lélekszámú településeket is. Gesztely, Hernádnémeti és Monok népessége pl. 1900-ig csak nagyon csekély mértékben növekedett. Teljesen egyedi Szerencs népességszámának alakulása. Miután megépült a Szerencs határát is érintő vasúti fővonal (1859), majd a Sátoraljaújhely és a Hernád völgye felé tartó vonalak, Szerencs fontos vasúti, kereskedelmi, hírközlési csomóponttá vált. Az élelmiszeripari és egyéb beruházások, a közigazgatási funkciók jelentős növekedése (járási székhely lett) stb. egyaránt vonzó tényezővé váltak nemcsak a környékbeli, hanem a távolabbi népesség számára is. Valamivel több, mint száz év alatt Szerencs népessége megháromszorozódott¹⁵, számottevően meghaladva a közeli, egykor mikroregionális központoknak számító hegyaljai települések (pl. Tokaj, Mád, Tállya) népességszámait.

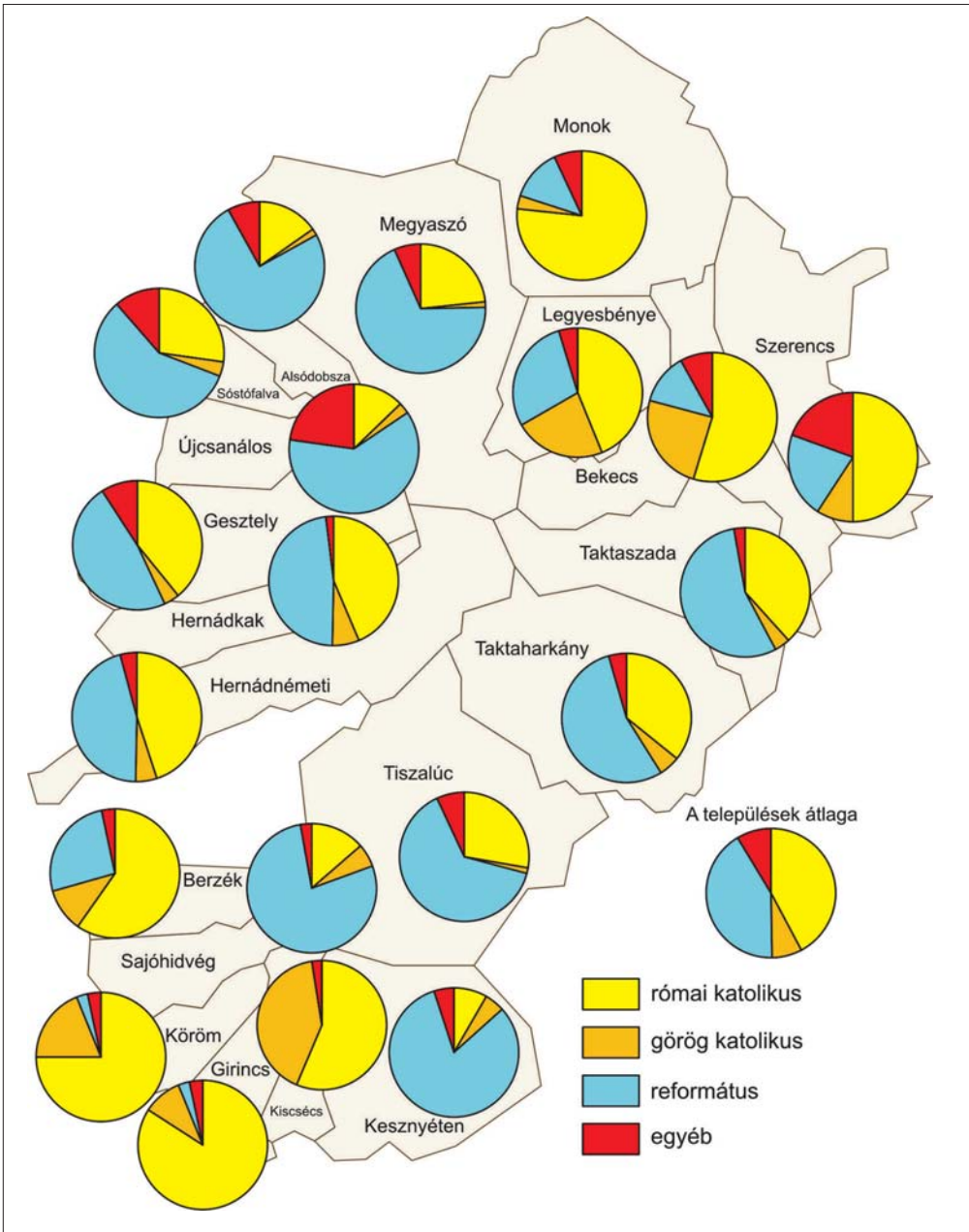
1900-ra a Harangod és tágabb térsége mintegy 32 000 fős népességet tartott el, s még korántsem jutott népességeltartó képességének felső határára (1. táblázat).

¹⁵ Szerencsen jelenleg hatszor többen laknak, mint az első népszámlálás idején.

1. ábra. A népesség vallás szerinti megoszlása FÉNYES ELEK szerint (1851).

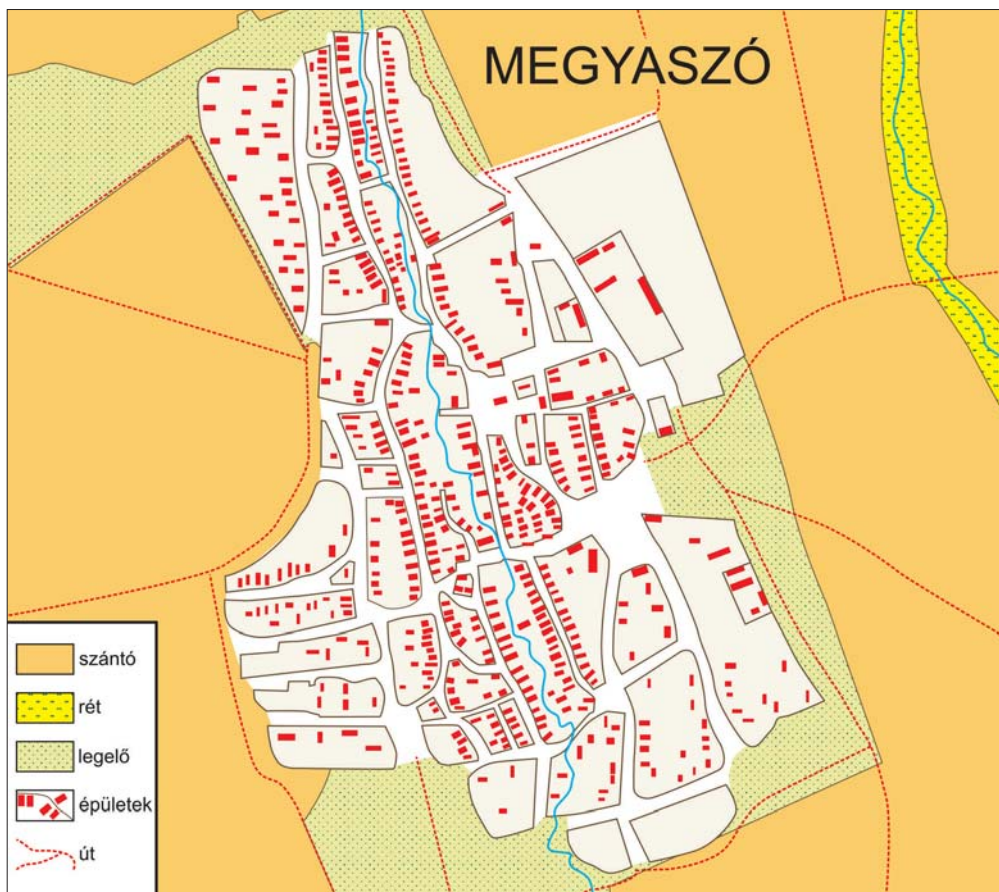
A népesség egyéb demográfiai mutatói nem sokban különböztek az ország más térségeit akkor jellemző adatoktól. A fiatalos korstruktúrával jellemezhető lakosság természetes szaporodása magas volt, s a 19. század utolsó harmadában már érezhetően javuló közegészségügyi viszonyok kedvezően befolyásolták a születések/halálozások arányát is. Csökkent a gyermekhalandóság, növekedett a munkaképes korúak száma. Az átlagos életkor kitolódása maga után vonta az idősebb korcsoportok arányának a megváltozását is.

2. ábra. A népesség vallás szerinti megoszlása a 19. század végén.

A munkaképes korú népesség nagyobb része a mezőgazdaságban talált megélhetési lehetőséget. Számottevő ipari tevékenységet csak Szerencsen folytattak, bár kisebb-nagyobb arányú háziipari tevékenység a nagyobb lélekszámú településeken azért előfordult.

FÉNYES ELEK, valamint a későbbi statisztikák révén elég pontosan ismerjük a népesség felekezeti hovatartozását is. Ezek szerint a 19. század közepén a húsz településen a római katolikusok aránya 25,8%, a görög katolikusoké 5,4%, a reformátusoké 64,4%, az

3. ábra. A Harangod egykori mezővárosának, Megyaszónak a belsőisége a 19. század közepén (a II. katonai felmérés alapján).

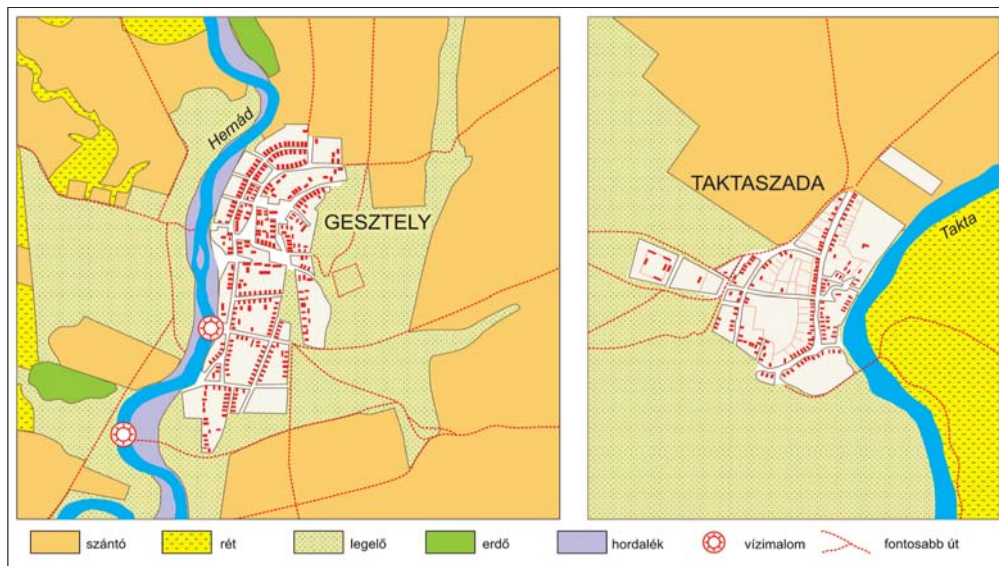
egyéb felekezetekhez tartozóké 4,4% volt. Tizenkét olyan település akadt, amelyben a reformátusok többséget alkottak, Girincs és Köröm népessége viszont római katolikus volt (1. ábra).

A reformátusok aránya a következő évtizedekben számottevően csökkent, 1900-ban részarányuk már alig haladta meg a 40%-ot. A reformátusokhoz képest nagyobb természetes szaporodást produkáló római és görög katolikus népesség számarányát tekintve megelőzte a reformátusokat. A görög katolikusok mobilitása azt eredményezte, hogy 1900-ban már mind a húsz településen éltek, némelyikben számottevő arányban¹⁶. Szinte minden településen gyarapodott a zsidó népesség is, akiknek a betelepülése különösen a 19. század második felében gyorsult fel. Jelenlétük az egyes települések életében gazdasági és kulturális téren egyaránt fontos szerepet játszott (2. ábra).

A felekezeti hovatartozás jelentős mértékben befolyásolta az egyes családok – összességében az egész település – társadalmi kapcsolatrendszerét, gazdasági lehetőségeit. Ennek részletes elemzése meghaladja e dolgozat kereteit, de egy önkényesen kiragadott példán ke-

¹⁶ Görög katolikusok a Sajó és a Hernád menti falvakban a 19. század első felében csak elvétve vagy egyáltalán nem éltek, 1900-ban viszont Kiscsécés, Köröm, Girincs, Berzék lakóinak egy nem elhanyagolható része már görög katolikus hitvallásának vallotta magát

4. ábra. Ármentes térszínen létrejött falvak alaprajza a 19. század közepéről. A korabeli gazdálkodási gyakorlat szempontjából ideális volt a belsőség körüli változatos művelési szerkezet (a II. katonai felmérés alapján).

resztül megpróbálom érzékeltetni e téma fontosságát. 1880-ban a vizsgált települések népességének 44,3%-a tudott írni és olvasni. Az analfabéták számát tekintve az egyes falvak között azonban nagy volt az eltérés¹⁷. Az adatok elemzése azt mutatja, hogy az írni/olvasni tudók aránya a református többségű falvakban lényegesen magasabb volt, mint a katolikus többségűekben. 1900-ra az analfabéták aránya mindenütt csökkent (az írni/olvasni tudók aránya akkor már 58,3% volt), de a fentebb említett különbség nem szűnt meg, legfeljebb mérséklődött. Mindez összefüggött a reformátusok gazdaságorientált életszemléletével és az ebből következő relatív jóléttel.

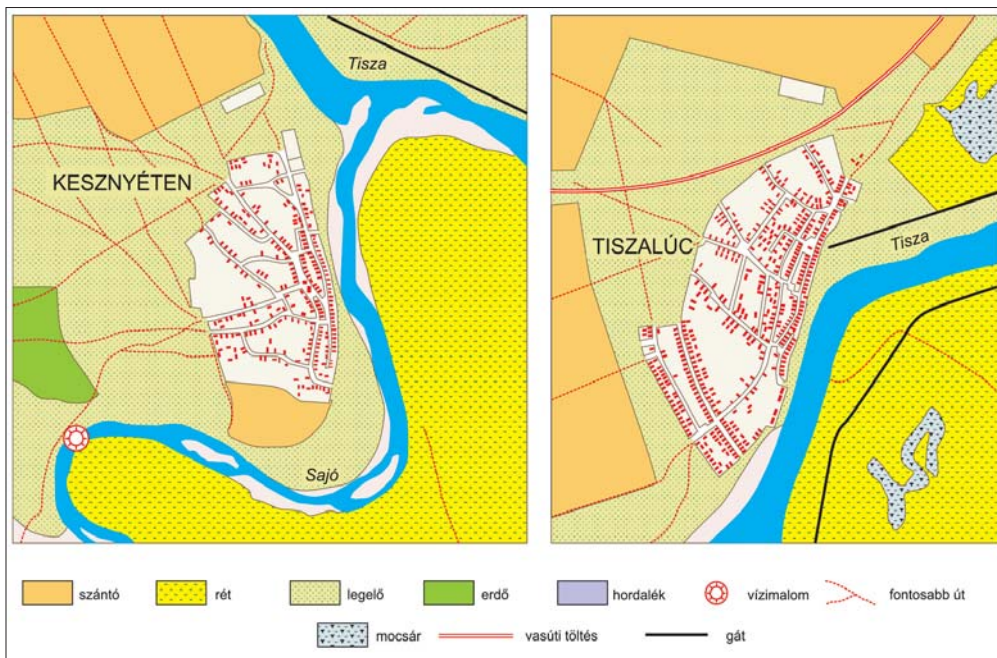
A Harangod vidékének falvai zömmel a magasabb térszín peremén, a vízfolyásokhoz közel jöttek létre (a húsz településből 15 a Hernád, a Sajó és a Tisza-Takta közelében feküdt). A Harangod kedvező agroökológiai potenciállal rendelkező belső területén csak kisebb helyigényű majorságok (később tanyák) foglaltak el összességében nem nagy térszín.

GYÖRFFY ISTVÁN (1943) a II. katonai felmérés térképei alapján a Taktaköz peremén fekvő Tiszalúc, Taktaharkány és Taktaszada településeket, valamint a Harangod északi peremén fekvő Megyaszót ún. kertes (kétteltek) települések típusába sorolta, míg a többi település zömét szalagtelkesként (némelyiket többtűcs szalagtelkesként) határozta meg (3. ábra).

A vízhez közeli fekvés a falvak egy részénél határterületük térszerkezetének aszimmetrikus kialakulását eredményezte. Maga a belsőség szorosan az ártér víz által csak ritkán veszélyeztetett peremén alakult ki, közvetlen közelében rét, belső legelő illetve nyomáson kívüli földek (kender- és káposztásföldek) helyezkedtek el. A Harangod központja felé,

¹⁷ Bekecs, Legyesbénye, Szerencs, Hernádkak, Köröm, Berzék, Sóstófalva, Monok, Kiscséc, Girincs népességének nagyobb hányada analfabéta volt, sőt ezeken a településeken a húsz település átlagánál is alacsonyabb volt az írni/olvasni tudók aránya 1880-ban

5. ábra. Kesznyéten tipikus zugtelepülés, térbeli terjeszkedését a Sajó és a Tisza alapvetően meghatározta. Tiszalúc kertes (kétbelters) település, amely az ármentes térszínen korlátok nélkül terjeszkedhetett (a II. katonai felmérés alapján).

a jobb talajadottságú térszínre húzódtak fel a szántóparcellák, itt-ott gyepterületekkel tarkítva (4-5. ábra).

A 18. század utolsó harmadában a húsz településen 2 672 ház állt, 1 km²-re átlagosan 6,1 ház jutott, s egy házban 5,92 fő élt. A házak sűrűsége Szerencsen és néhány csekély közigazgatási területű faluban volt az átlagosnál magasabb (pl. Berzék, Csanáros). Girincs, Köröm, Monok egy-egy házában a települések átlagát meghaladó népesség élt, legkevesebb lakó Hernádnémeti és Alsódobsza házára jutott. A házak és gazdasági épületek a helyben előforduló építőanyagokból épültek, a korabeli építési technológiákat alkalmazva. Kőből épült ház csak elvétve akadt, a templomon kívül legfeljebb a földesurak lakóépületeit készítették kő felhasználásával. Néhány településen azért akadt említésre méltó épület is, mint pl. Bececs vendégfogadója és fürdője, Köröm vendégfogadója, Szerencs vendégfogadója és zsinagógája (FÉNYES, 1851).

A 19. században a házak száma – a népesség növekedését követve – ugyancsak gyarapodott, a századfordulóra összességében megduplázódott, mint ahogyan az 1 km²-re jutó házak száma is. Az egy házra jutó népesség számában érdemi változás nem következett be, de az átlagosnál jobban gyarapodó népességű Szerencsen kiemelkedően magas, 9,3 fő/ház értéket ért el (2. táblázat).

2. táblázat. A házak száma, az 1 km²-re jutó házak száma, valamint az egy házra jutó népesség a jelzett időpontokban (* 1873-as közigazgatási adatokra számolva; ** 1900-as közigazgatási adatokra vonatkoztatva).

	1784/87	1 km ² -re jutó ház*	1873	1880	1900	1 km ² -re jutó ház**	ház/fő 1784/87	ház/fő 1900
Alsódobsza	69	7,1	91	105	124	12,6	4,9	5,1
Bekecs	100	4	163	154	205	8	6,3	8,5
Berzék	92	8,8	114	99	113	10,8	6,1	5,4
Csanáros	147	8,5	115	199	209	12,1	5,1	5,3
Gesztely	175	6,7	294	283	332	12,7	6,1	5,1
Girincs	55	3,6	111	122	144	12,6	9,2	6,8
Hernádkak	80	7,8	136	179	135	13,2	6	6,4
Hernádnémeti	179	5,3	306	323	371	11	3,1	6,2
Kiscséc	30	7,8	40	40	41	10,8	5,5	4,7
Köröm	55	6,9	136	142	163	19,9	7,2	4,5
Legyesbénye	112	5,5	230	219	294	14,5	6	5,3
Megyaszó	333	5,6	474	456	536	10,1	5,6	5,7
Monok	285	4,2	497	468	577	11,3	6,6	4,9
Sajóhidvég	101	7,5	174	182	168	12,5	5,8	5,1
Sajókesznyéten	132	4,1	230	244	258	8	5,2	5,2
Sóstófalva	36	5,1	63	42	58	8,2	6	5
Szerencs	277	13,3	366	335	567	27	5,7	9,3
Taktaharkány	115	3	237	232	259	6,7	6	7,5
Taktaszada	101	3,9	180	195	226	8,7	6,3	6,8
Tiszalúc	198	4,4	394	412	419	9,3	5,7	6,1

Az 1900-as népszámlálás során a házak műszaki állapotára vonatkozó adatokat is rögzítettek. Ezek alapján tudjuk, hogy a házak településen a házak 29,6%-a kőből (téglából), 5,6%-a szilárd alappal vályogból vagy sárból, 64,2%-a szilárd alap nélkül, vályogból (sárból) készült. Elenyésző számú lakóépület fából vagy más anyagból készíttetek. A legtöbb kőből épült ház Monokon állt (a teljes épületállomány 86%-a), ezt Szerencs (82%), Legyesbénye (78%), és Bekecs (77,6%) követte. A követ többek között a szerencsi és a megyeszói kőbányából szerezhetők be. A többi településen a hagyományosabb vályog/sár építőanyag dominált. A 19. század végén hozott szigorú tűzvédelmi szabályoknak is köszönhetően a századfordulóra jelentősen növekedett a cseréppel fedett házak aránya, amely elérte a 10%-ot. A lakóházak többségét azonban továbbra is a nád/zsúp, valamint a fa tetőfedő anyag borította¹⁸ (3. táblázat).

¹⁸ Alsódobszán 1871-ben és 1889-ben, Sajóhidvégen 1885-ben, Megyaszón 1750-ben, Sóstófalván 1892-ben volt tűzvész.

3. táblázat. A lakóházak műszaki állapota 1900-ban

	lakóházak							a lakó- házak száma
	kőből vagy téglából	kő- v. tégla- alappal vályog- vagy sárból	vályog vagy sárból	fából vagy más anyag- ból	cserép-, pala- vagy bádog-	zsindely- vagy deszka-	nád- vagy zsúp-	
Alsódobsza	1	22	101	0	7	18	99	124
Bekecs	159	1	45	0	35	39	131	205
Berzék	4	5	103	1	3	11	99	113
Csanálos	4	1	204	0	6	22	181	209
Gesztely	9	29	293	1	14	44	274	332
Girincs	14	3	127	0	0	12	132	144
Hernádkak	4	6	125	0	4	12	119	135
Hernádnémeti	16	15	334	6	9	44	318	371
Kiscséc	0	0	41	0	1	0	40	41
Köröm	3	0	160	0	2	4	157	163
Legyesbénye	229	20	44	1	20	49	225	294
Megyaszó	76	48	409	3	32	68	436	536
Monok	496	11	63	7	211	45	321	577
Sajóhidvég	1	3	164	0	5	34	129	168
Sajókesznyéten	10	0	248	0	5	35	218	258
Sóstófalva	1	8	47	2	1	9	48	58
Szerencs	462	5	99	1	85	358	124	567
Taktaharkány	20	32	207	0	14	37	208	259
Taktaszada	19	76	130	1	23	31	172	226
Tiszalúc	13	7	395	4	38	34	347	419
	1 541	292	3 339	27	515	906	3 778	5 199

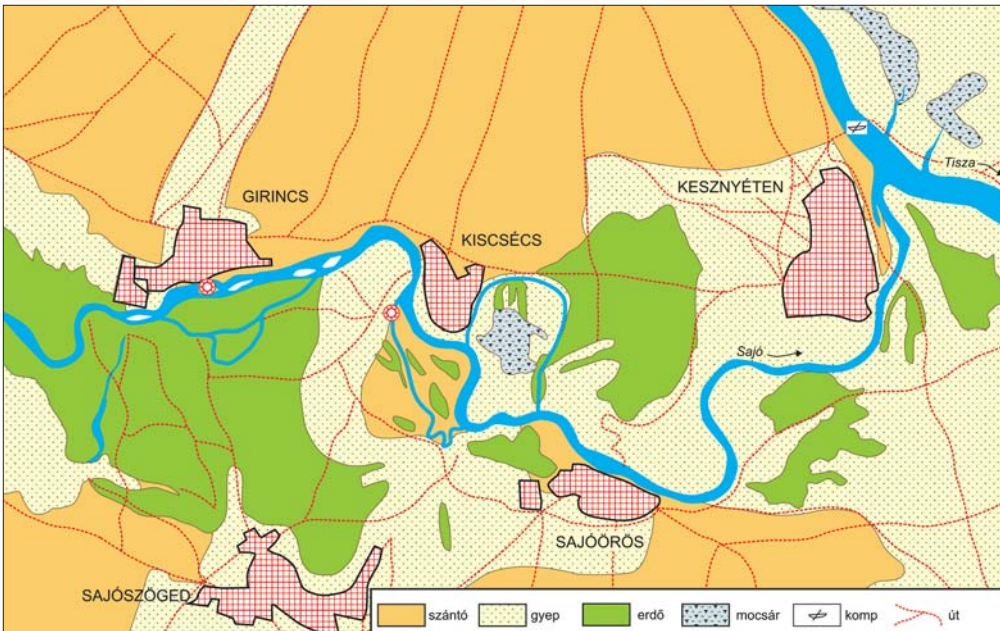
A vasút és az ipar településfejlesztő hatása a Harangod térségében csak egy szűk sávban volt érezhető. Ebből érdemben csak Szerencs tudott igazán előnyt kovácsolni, ez viszont elegendő volt ahhoz, hogy elindulhasson a településen egy korábban soha sem látott mértékű urbanizációs folyamat¹⁹. Megyaszó, Monok térségbeli szerepe egyre inkább alárendeltté vált, míg a vasút melletti települések némileg felértékelődtek bővülő funkcióik révén (vasútállomás, távirda, postaállomás, átrakóhely funkciók stb.).

¹⁹ Részletesen lásd: FRISNYÁK & GÁL (2005).

4.2. A gazdasági élet néhány sajátossága a Harangod vidékén

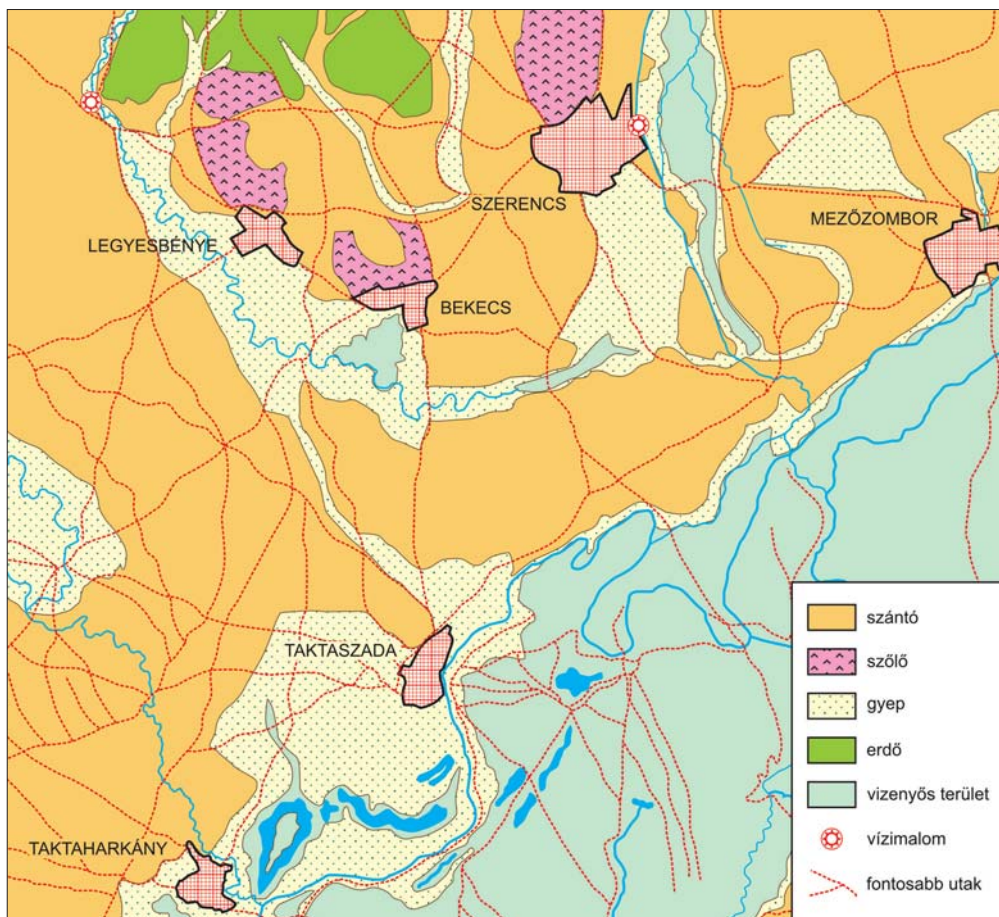
A Harangod vidékének viszonylag kedvező agroökológiai potenciálja évszázadokon keresztül szerény, de biztos megélhetést nyújtott a mezőgazdaságból élő népesség számára. A peremi települések a szomszédos, eltérő természeti adottságú tájak nyújtotta előnyökből is részesedhettek, ami nagymértékben befolyásolta gazdasági stabilitásukat és lehetőségeiket. A Taktaközbe átnyúló határrészek, az amfibikus térszíneken például differenciált ártéri gazdálkodást lehetett folytatni. A kiterjedt gyepterületek nagyobb állatállomány ellátását tudták (volna) biztosítani és ezeken kívül is találhattak pl. Szerencs, Bekecs, Taktaszada, Taktaharkány, Tiszalúc, Sajókesznyéten lakói olyan haszonvételeket, melyeket a Harangod magasabb térszínein nem találhattak meg. Hasonló vagy némileg más jellegű lehetőségeket biztosított a Sajó és a Hernád árterülete is a Harangod déli és nyugati felén élők számára. Tokaj-Hegyalja közelsége pedig a szőlő- és borkultúra megismerését tette lehetővé. Nem véletlen, hogy a pl. a Szerencsi-dombsághoz kapcsolódó települések (Monok, Szerencs, Legyesbénye, Bekecs) lakói maguk is termesztettek szőlőt és elfogadható minőségű bort állítottak elő (jelentős kiterjedésű szőlőterületek a Hernád magaspártján is voltak, ám az ott termelt bor minősége elmaradt még a Szerencs környéki borokétól is).

A fentebbi példák elég meggyőzően bizonyítják, hogy a sajátos fekvésű Harangod – a peremi tájakkal együtt – a területén élő népesség számára a gazdálkodás lehetőségeinek olyan széles spektrumát biztosította, amely az ország más területein csak korlátozott mértékben vagy egyáltalán nem volt jellemző.

6. ábra. A Harangod déli peremével érintkező Sajó-ártér változatos határhasználat lehetőségét biztosította az ott élő népesség számára. Az ábrán a Tiszából kiágazó fokokat is láthatjuk, a kesznyéteni rév közelében (az I. katonai felmérés alapján).

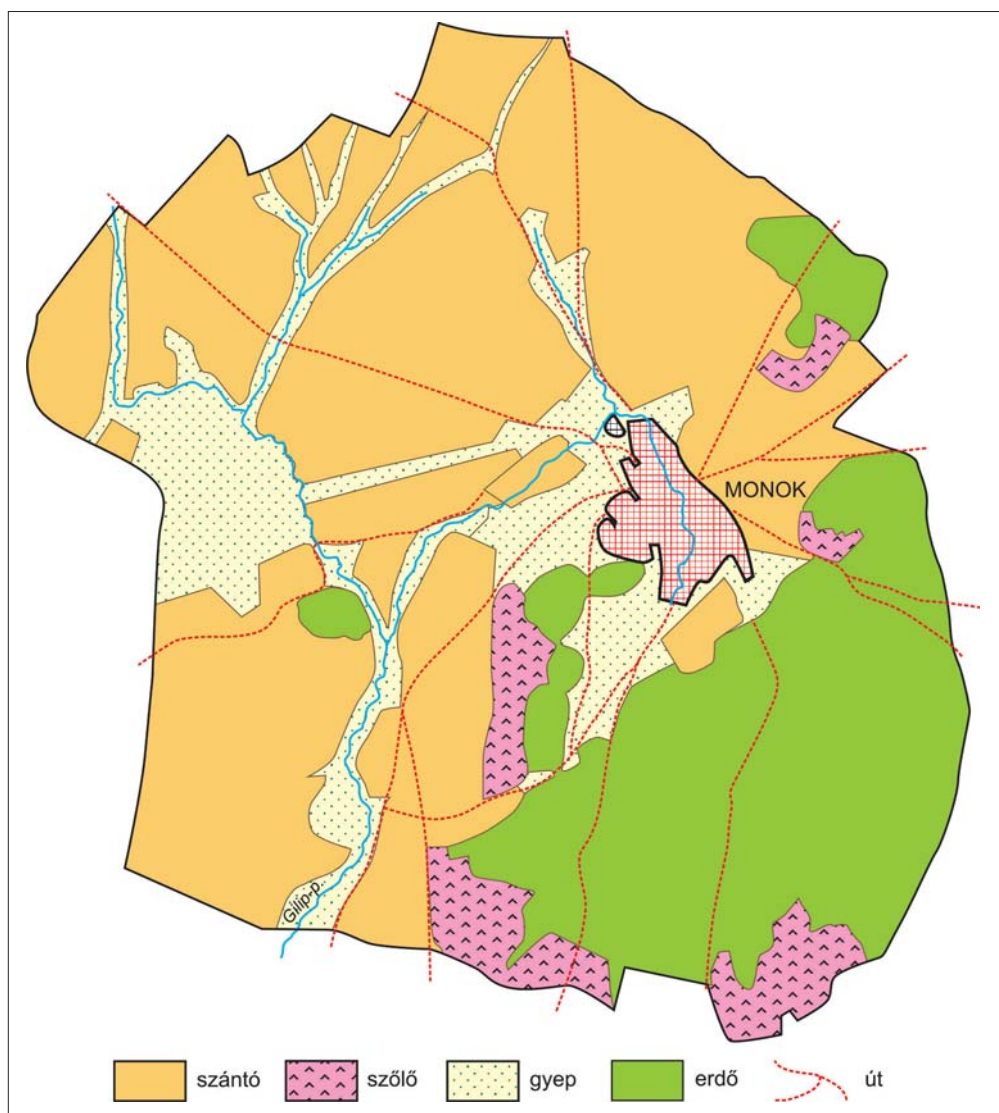

7. ábra. A Harangod északkeleti pereme a 18. század végén. Viszonylag kis távolságon belül jelentős szintkülönbség, változatos geológiai és geomorfológiai, valamint mikroklimatikus adottságok jellemezték. Ezeknek köszönhetően területén a differenciált ártéri gazdálkodás, a szántóföldi növénytermesztés, a legeltető állattartás, az erdőgazdálkodás, a kedvező kitettségű domboldalakon a szőlő- és bortermelés is megvalósítható volt (az I. katonai felmérés alapján).

A három oldalról vízfolyások határolta Harangod területén a természeti adottságok és a mezőgazdálkodás korabeli gyakorlata sajátos térszerkezet létrejöttét eredményezték. A Taktaközzelel határos peremi övezetben, a Sajó alsó, Harangoddal szomszédos keskeny ártéri szakaszán, valamint a Hernád völgyének érintkező sávjában kiterjedt gyepterületek voltak, ártéri erdőkkel, fűzésekkel, puhafás ligetekkel, a Taktaközben mocsaras, zombékos térszínekkel. Ez utóbbi vidéken a Taktából, Tiszából fokok ágaztak ki (Taktaharkány és Kesznyéten térségében), lehetővé téve a fokgazdálkodást is (6. ábra).

A gyepterületek a Harangod északi pereme felől érkező patakok (Harangod-, Gilip-, Laposi-patak) völgytalpain messze benyúltak a magasabb térszínek szántóparcellái közé. A Hernád Harangoddal érintkező magaspartján erdők, bozótosok, közöttük szőlő- és gyümölcsöskertek alkottak hosszú, de viszonylag keskeny övezetet. A Harangod északkeleti, Szerencsi-domsággal érintkező részén gyepterületek, szőlőskertek és kisebb-nagyobb erdőfoltok ékelődtek a domboldalakra is felkúszó szántóparcellák közé (7. ábra).

8. ábra. Monok határának térszerkezete és földhasznosítása a 18. század végén. A vizsgált települések közül Monok rendelkezett a legnagyobb szőlő- és gyümölcsös területtel a 18. században (kéziratos térkép alapján).

A legnagyobb felszint a szántóföldek foglalták el, melyeken – a települések többségében – három nyomásban művelték a földet²⁰. A szántóföldeken leggyakrabban tavaszi és őszi búzát, rozst, kétszerest (a búza és a rozs keverékét), árpát, kölest, zabot és kukoricát termesztettek. A tavaszi vetés alá általában egyszer, az őszi vetés alá kétszer-háromszor is megszántották a földet. Néhány évenként trágyázták is az éppen használatban

²⁰ Ez alól kivétel pl. Szerencs és Girincs, ahol a 18. század második felében a határ két részre (nyomásra) volt felosztva, valamint Sajóhidvég és Köröm, ott négy nyomásban művelték a szántóterületet. Szerencsen a 19. század első felében tértek át a háromnyomásos gazdálkodásra

lévő parcellákat²¹. A nyomáskényszeren kívüli földeken fehér répát (Csanáloson), kenderet, főzeléknövényeket, dohányt (Kesznyétenben), burgonyát, káposztát, dinnyét termeltek (VÁLYI, 1799).

A filoxéravész pusztításáig a települések több mint a felében volt kisebb-nagyobb szőlő-, illetve gyümölcsös. VÁLYI például azt írta Gesztelyről, hogy szilvási és szőlője van, Hoporty szőlőhegye a faluhoz közel fekszik, Legyesbénye szőlője jó, Szerencs borát pedig középszerűnek tartotta. Noha a termelt a bor minősége valóban nem érte el a közeli, hegyaljai borok minőségét, néhány településen említésre méltó bevételt realizálhattak részben a kocsmáztatás, részben az egyéb módon értékesített borok révén. A kertekben álló gyümölcsfák terméseit vagy nyersen fogyasztották, vagy a közeli piacokon árúsították, illetve aszalványként a téli hónapokban került az asztalokra (8. ábra).

A rét- és legelő kiterjedése az egyes településeken meglehetősen differenciált volt. Mindenütt akadt valamekkora gyepterület, de néhány faluban azok nagyobb része földesúri tulajdonban volt, így a falu lakói vagy nem tudtak kaszálni/legeltetni, vagy kényszerből más települések határában gyepterületeket béreltek. Az árterületeken fekvő gyepeket gyakran elöntötte a víz, előfordult, hogy hónapokig nem lehetett pl. kaszálni. Egyes falvakban a kodifikált tájhasználati szabályokat figyelmen kívül hagyva már az előtt ráengedték a kaszálóra az állatokat, mielőtt a sarjút lekaszálták volna. A betakarítható széna mennyisége így gyakran az állatok átteleltetéséhez sem volt elegendő. A 18. század második felében az okszerű rét- és legelőgazdálkodás hiányában, valamint a fentiekben vázoltak miatt nagyobb számú állatállományt nem volt képes egyik település gyepterülete sem ellátni elegendő takarmánnyal.

A környezet-átalakító munkálatok megkezdéséig a Harangod peremén, a határoló vízfolyások völgytalpain ártéri erdők még előfordultak. A magasabb térszínnek kedvező talajadottságú részein azonban már korábban kiirtották az erdőket, csak Megyaszó határában maradt meg két nagyobb erdőfolt. A Szerencsi-dombság peremén ugyancsak voltak kisebb erdőségek. A korabeli viszonyok között fontos szerepet betöltő fa (épületfa, szerszámfa, energiaforrás) több településen hiánycikk volt, aminek a pótlása komoly anyagi ráfordítást igényelt a gazdálkodóktól. Ahol lehetett, ott egyéb anyagokkal (pl. nád, sás, gyékény, fűzfavessző, kukoricaszár, dohánykóró) igyekeztek a fa hiányát pótolni.

A peremi részek ártéri mocsaraiban, tavaiban, valamint a folyóvizekben mindenütt halásztak. VÁLYI ANDRÁS és FÉNYES ELEK egyaránt említést tett Kesznyéten és Tiszalúc korabeli halászatáról. VÁLYI szerint a Kesznyétnél kifogott halakat (pl. tokhalat) Kassa és Eger piacain is értékesítették. A mocsarak, árterek egyéb haszonvételeit, melyeket gyűjtögetéssel, pákászattal, csikászattal (és orvvadászattal) szereztek be, maguk fogyasztották el, ha felesleg maradt, azt a környező piacokon értékesítették²².

A 19. század második felétől kezdődően már pontosabb képet alkothatunk a Harangod vidékén élő népesség tájhasználatáról. Egy 1865-ből származó (sajnos nem teljes körű) statisztika szerint a vizsgált települések határterületeinek 43%-a szántó, 12%-a rét, 18%-a legelő, 8%-a erdő, 4%-a szőlő, 0,3%-a nádas, 15%-a művelés alól kivett terület volt (4. táblázat).

21 A trágya hosszú időn keresztül szinte állandó hiánycikknek számított az állattartás sajátos jellege miatt.

22 A 18. század második felének társadalmi-gazdasági viszonyairól, határháználatáról sokat megtudhatunk TAKÁCS & UDVARI (1998) munkájából.

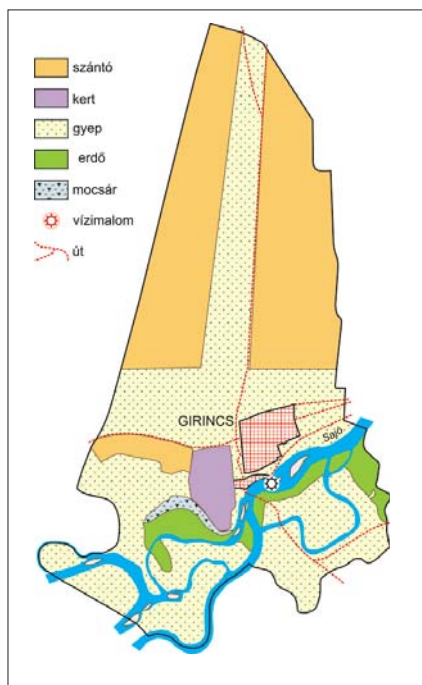
4. táblázat. A földterület művelésági megoszlása 1865-ben (hektár – * Szerencs adatai nem teljes).

	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nádas	Fanet	Össze- sen
Bekecs	815,5	231	434	0	41,4	9,8	337	1 868,7
Berzék	742,4	31,6	128,9	24,7	0	0	112	1 039,2
Gesztely	1 764	269	368,3	0	27,6	0	169	2 598,3
Girincs-Köröm	1 699	218	499	118	0	3,5	594	3 132
Hernádcsanáros-Hoporty	1 378	410	267,6	89,8	57	1,1	256	2 459,6
Hernádkak	637,1	626	928,8	59,8	0	28,8	767	3 047,7
Hernádnémeti	2 121	317	398,8	73,1	40,9	0	273	3 222,8
Legyesbénye	1 068	215	421,3	0	72	0	257	2 033,3
Megyaszó-Alsódobsza	2 048	202	589,3	818	284	0	308	4 248,9
Monok	337,8	151	65,5	0	124	0	73,1	751,5
Sajóhidvég	920,2	27	84	132	0	0	178	1 341,4
Sajókesznyéten	432,8	626	698,7	464	241	14,4	579	3 055,5
Szerencs*	11,5	111	474,8	0	0	4,6	172	772,9
Taktaharkány	1 169	654	771,7	0	0	36,8	572	3 202,6
Taktaszada	914,4	299	565,1	0	0	34,5	749	2 562
Tiszalúc	630,2	54,7	288,9	1 243	509	0	401	3 126,6

Összességében a fenti adatok alig térnek el a korabeli országos adatok alapján számított arányoktól, de a Harangod vidékén lényegesen alacsonyabb az erdő, s magasabb a szőlő részesedése. A Zemplén vármegye földhasznosítási szerkezete a szántó, a szőlő és az erdő esetében mutatott jelentősebb eltérést a Harangod adatsorától. A vármegye egész területén mindössze 29% volt akkor a szántó kiterjedése, és a szőlő is csak 1,3%-al részesedett az összes földterületből, az erdő viszont 28,4%-kal.

Gesztely, Hernádnémeti, Berzék, Sajóhidvég határában a szántó a határterület 60-70%-át foglalta el, míg a Takta-Tisza menti falvakban csak 20-30%-át. Legnagyobb gyepterülettel (rétés legelő) viszont épp ez utóbbi települések rendelkeztek (a Hernád mentén Hernádkak földhasznosítási szerkezete volt hasonló).

Egy hektár mezőgazdasági területre átlag 6,8 forintnyi tiszta jövedelem jutott, ez a felvidéki átlaghoz (4 Ft/ha) képest viszonylag magasnak tekinthető. Legkedvezőbb értékek Girincs (9,9 Ft/ha), Köröm (9,9 Ft/ha), Sajóhidvég (9,4 Ft/ha), Hernádnémeti (8,4 Ft/ha), Gesztely (7,8 Ft/ha), Berzék (7,4 Ft/ha) határára jellemezték (9. ábra). Sokkal pontosabb adatokat közöl az 1895-ös mezőgazdasági statisztika (5. táblázat).

9. ábra. Girincs sajátos természeti adottságai változatos határhasználatot tettek lehetővé a helyben élő népesség számára (19. század elejéről származó kéziratos térkép alapján).

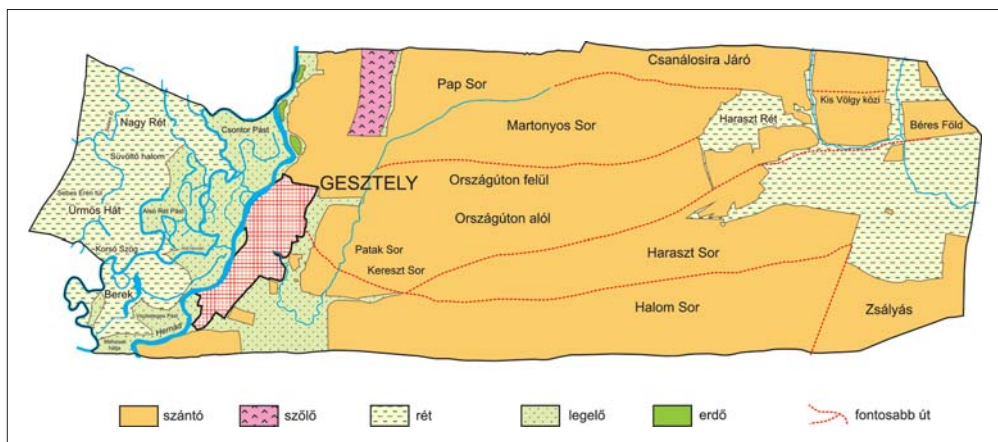
Ebből kiderül, hogy a szántó aránya minden településen növekedett, a 30 évvel korábbi állapotokhoz képest. Különösen a Harangod déli, délkeleti peremvidékén volt számottevő a változás, ott, ahol legnagyobb mértékű környezet-átalakítás történt abban az időszakban. A gabonakonjunktúra hatása sem elhanyagolható, a belső területeken elsősorban az okozta a szántó nagyobb mértékű növekedését. A szerencsi cukorgyár nyersanyagigénye idővel szintén a szántóterületek növelésére sarkalta a környékbeli gazdálkodókat.

5. táblázat. A földterület műveléségi megoszlása 1895-ben.

	Szántó	Kert, gyümölcsös	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Fanet	Összesen
Alsódobsza	770,6	17,8	44,3	42	88	0	0	15	977,7
Bekecs	1 551,5	23,6	13,8	452	401,7	24,2	28,8	107	2 602,4
Berzék	778,1	30,5	0	33,4	96,1	20,1	0	93,2	1 051,4
Csanálos	1 113	46	4	219	137	54,7	24,2	157	1 755,3
Gesztyely	2 102,3	53	2,9	107	208,3	0	0	122	2 595,5
Girincs	742,4	18,4	0	75,4	123,7	60,4	0	126	1 146,3
Hernádkak	697,5	46,6	1,1	51,8	124,9	3,4	0	99	1 024,3
Hernádnémeti	2 552,3	74,2	43,2	63,9	268,7	84	0	276	3 362,5
Kiscséc	224,4	6,3	0	81,7	50	1,7	0	20,1	384,2
Köröm	549,6	6,9	0	0	134,7	69,6	0	70,2	831
Legyesbénye	1 183,8	53	49,5	161	462,7	1,7	0	121	2 032,6
Megyaszó	3 768,4	63,9	144,4	139	690	120,3	3,4	237	5 166,2
Monok	2 595,5	76,5	0	318	875,3	980	0	237	5 082,6
Sajóhidvég	958,2	25,3	0	0	212,3	46,6	0	97,2	1 339,6
Sajókesznyéten	1 133,2	35,1	0	448	1 199	2,9	0	363	3 180,8
Sóstófalva	521,4	5,8	0	35,7	103	5,2	0	39,7	710,8
Szerencs	1 355,9	28,8	0	209	324,6	27,6	0	143	2 089,1
Taktaharkány	2 058	19,6	0	186	1 221	1,7	0	365	3 851,3
Taktaszada	1 542,3	25,9	0	394	416,7	9,2	14,4	192	2 594,3
Tiszalúc	2 731,9	46	0	1 060	124,3	82,3	70,2	405	4 519,7
Összesen	28 930	703,2	303,2	4 077	7 263	1 596	141	3 285	46 297,6

A szőlő a filoxéra pusztítása következtében jelentős mértékben visszaszorult, helyét a kertek, gyümölcsösök foglalták el. Mintegy 75 500 db gyümölcsfát írtak össze 1895-ben, ami korántsem jelenti azt, hogy csak ennyi gyümölcsfa állt volna a húsz település kertjeiben és határában²³. Legnagyobb arányban (50%) a szilvafélék alkották az állományt, mert tartásuk nem igényelt különösebb szakértelmet, hasznosításuk viszont sokrétű volt (pálinkát és lekvárt főztek belőlük és nyersen, valamint aszalva is fogyasztották). Az igényesebb kezelést kívánó fajok közül az alma aránya említendő, de egy-egy településen más gyümölcsfélék is nagyobb számban voltak jelen (pl. Megyaszón, Alsódobszán, Csanáloson a cseresznye, ez utóbbin, és Sajóhidvégen, illetve Tiszalúcon a meggy, Megyaszón az őszibarack, Hernádnémetiben, Monokon az igen értékes dió).

²³ A falvak lakói valószínűleg kevesebb gyümölcsfát, állatállományt vallottak be az összeírás során a ténylegesnél, s ez nem helyi sajátosság volt, hanem országosan jellemző tendencia.

10. ábra. Gesztely földhasznosítási viszonyait bemutató térképvázlat a 18. század végéről. Akkor a határ mintegy negyedét gyepterületek foglalták el. Száz év alatt ezek felét szántóvá törték fel, elsősorban a Harangod területére eső rétségek tűntek el (18. századi kéziratos térkép alapján).

1895-ben szőlő mindössze nyolc településen volt, legnagyobb területen Megyaszó határában. A filoxéravész előtt még kiterjedt szőlőkkel rendelkező Szerencsen és Monokon viszont egyáltalán nem jelzett szőlőt a korabeli statisztika.

A szántó elsősorban a rét és legelő rovására terjeszkedett, így érthető, hogy e két művelési ág már nem foglalt el akkora területet, mint korábban. Egyes falvakban felére, harmadára zsugorodott az állatállomány eltartásában fontos szerepet betöltő természetes gyepterület (10. ábra).

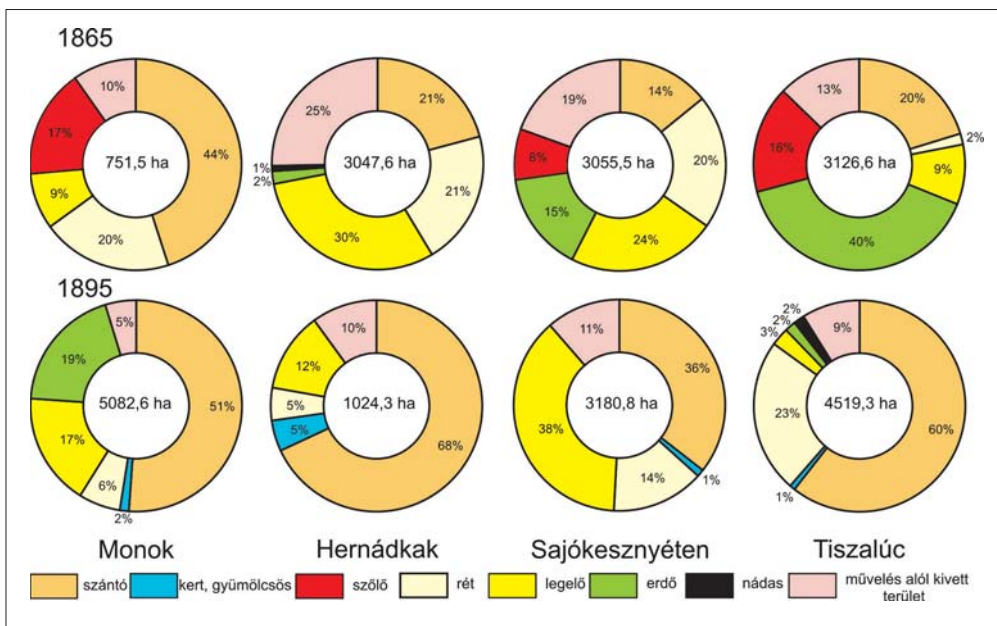
Néhány hektárnyi (néhol kiterjedtebb) erdő a települések 90%-ában volt, részaránya összességében mindössze 3%, ami messze elmaradt az 1895-ös országos átlagtól (26,6%). Monok, Megyaszó és néhány Hernád, illetve Sajó menti település erdőterülete (és nem az erdő faállományának a minősége) említhető abból az időszakból, s ez egyben azt is jelzi, hogy az erdőnek nem volt különösebb jelentősége a legtöbb harangodi település gazdálkodásában.

A korábban nem művelt térszínek egy részét ugyancsak szántónak törték fel. A művelés alól kivett felszín így három évtized alatt a felére zsugorodott

A 19. század végéig a gazdálkodás gyakorlata a korábbiakhoz képest alig változott. A tradicionális nyomásos gazdálkodást a Harangod térségében is nehezen tudta felváltani a vetésforgó. A gazdaságok többségében nagyrészt ugyanazokat a növényeket termesztették, mint egy évszázaddal korábban. Legfeljebb a búza és néhány ipari növény (pl. a cukorrépa és a dohány) vetésterülete, és a termésátlagok növekedtek (11. ábra).

1865-be a húsz településen 63 nagybirtok és 4 235 kisbirtok gazdálkodott, differenciált gazdasági keretek között. A legtöbb gazdaságot a tőkehiány, az elavult gazdálkodási technológiai és technika és a gazdálkodók konzervatív szemlélete jellemezte. Csak a legnagyobb földbirtokok rendelkeztek a kor színvonalán álló termelési infrastruktúrával²⁴. A gazdaságok autarchiára való berendezkedése általánosnak mondható a Harangod vidékén is.

²⁴ 1895-ben Hernádnémetiben pl. FREUND SALAMON haszonbérő gazdaságában 2 lokomobilt, 1 járgányt, 2 cséplőszekrényt, 8 vetőgépet, 3 rostát, 41 ekét, 1 trieur, 1 szecs kavagót, 6 boronát, 11 hengert és 29 igás szekeret használtak, ez a korabeli harangodi viszonyok között kiemelkedő eszközállománynak számított.

11. ábra. Földhasznosítási struktúrák és azok változásai a Harangod vidékéről. A gabonakonjunktúra és a filoxéra hatása szembevetendő a harminc év változásait bemutató ábrán.

A települések állatállománya elsősorban a gazdaságok igaerő szükségletét, illetve a népesség friss hússal, tejjel, tojással stb. történő ellátását szolgálta. A századforduló előtt a vizsgált településeken 1 206 lófogat és 1 598 ökör/tehén fogat biztosította a mezőgazdaság és a közlekedés járműigényét. A lófogatok 11,1%-a egyes, 84,5%-a kettes, 3,7%-a hármas, 0,7%-a négyes fogat volt. A gazdaságok többségének gyenge gazdasági kondíciót az is jól illusztrálja, hogy számottevő volt a tehénfogatok²⁵ (21,8%), illetve a kettős ökörfogatok aránya (58,4%). A fogatok jelentősége egyébként akkor nőtt meg igazán, amikor a Harangod belső területén egyre több gazdasági- és üzemszervezési központot, illetve tanyát hoztak létre, melyekkel a kapcsolattartás egyetlen lehetőségét a fogatok biztosították (12. ábra).

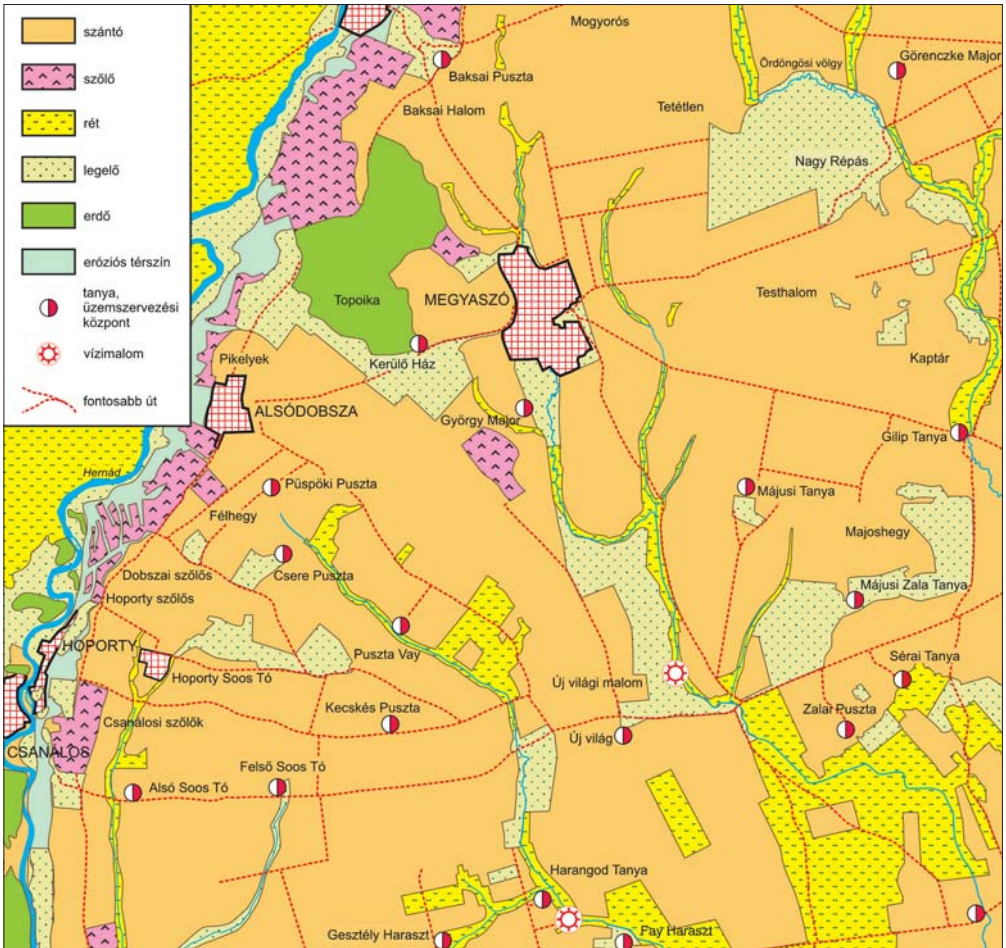
1895-ban a húsz településen 14 132 db szarvasmarha, 3 550 db ló, 10 344 db sertés, 10 564 db juh és 55 032 db baromfi alkotta az állatállományt, melyet 1 552 méhcsalád egészített ki. A népességszámhoz viszonyítva ez nem nagy állományt jelent²⁶.

A 19. század végén legfeljebb néhány nagygazdaságban (pl. Hernádnémeti, Gesztely Megyaszó 100 katasztrális holdnál nagyobb birtokain) történt kísérlet piacorientált tenyésztésre (elsősorban szarvasmarha- és sertésenyésztésre), máshol csak a gazdálkodó igényeit kielégítő állatállomány tartására nyílt mód. A fajtaváltás, illetve a belterjesebb állattartásra való áttérés is csak a 20 század első felében valósult meg a Harangodon.

A 18. század második felében a harangodi települések nagyon szoros gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat ápoltak a közeli hegyaljai településekkel. A hegyaljai szőlőkben végzett idénymunkákkal kiegészíthették szerény jövedelmüket, a hegyaljai vásárok pedig az anyagi javak cseréjét illetve adásvételét tették lehetővé. A Harangod közelében húzódtott az

²⁵ Tehénfogatot csak a legszegényebb gazdálkodók használtak. Általában a négyes ökörfogat volt a jellemző.

²⁶ Egy-egy családra 2,6 db szarvasmarha, 0,7 db ló, 3,8 db sertés, 2 juh, 10,3 db baromfi jutott (ha a teljes népességet vesszük figyelembe).

12. ábra. A 19. század második felében számottevően növekedett a szántó művelési ág kiterjedése, miközben egyre több üzemszervezési központ és tanya települt a megmaradó rét- és legelőterületek peremére. A tanyák helyének kiválasztásában a legsokoldalúbb területhasználat lehetősége volt a mérvadó (a II. katonai felmérés alapján).

alföldperemi és a Hernád völgyi vásárvonal, 20 km-es távolságon belül 6-7 forgalmas vásározó hellyel, ami lehetővé tette, hogy a vidéken gazdálkodók hatékonyan bekapcsolódjanak az anyagi javak áramlási rendszerébe. A harangodiak rendszeresen látogatták pl. Miskolc, Szikszó, Aszaló, Tállya, Mád piacait, vásárait. Távolabbi piacokat csak ritkán kerestek fel. A kereskedelem földrajzi keretei a vasútvonal megépülése után jelentősen bővültek, legalábbis a vasútvonal szomszédságában fekvő gazdaságok számára. A harangodi és a környékbeli települések 19. század végi gazdasági-társadalmi differenciálódása részben a vasútvonal hatásának köszönhető. A 18. században még jelentős települések (Monok, Megyaszó) gazdasági téren egyre inkább háttérbe szorultak, s ennek egyik oka a vasúttól való nagyobb távolságuk volt. Ennek, valamint a már korábban említett településfejlesztő tényezőknek is köszönhető, hogy Zemplén vármegye legdélibb járásának gazdasági és közigazgatási központja végérvényesen Szerencs lett.

Felhasznált és ajánlott irodalom

- ACSÁDY I. (1896): *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest. 496 p. [Magyar Statisztika Közlemények XII.]
- ÁDÁM I.; SVÁB A.; SZABÓ GY. & SZABÓ S. (1970): *Hernád menti táj, Hernád menti emberek*. József Attila Járasi Könyvtár, Encs. 299 p.
- BÁCSKAI V. & NAGY L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 402 p.
- BOROS L. (1964): Korráziós völgyek a Harangod területén. *Borsodi Földrajzi Évkönyv* 5: 105–107.
- BOROS L. (1995): A Harangod földrajzi vázlata. In: BENCSIK J. & VÁRHELYI GY. (szerk.): *Adatok Szerencs és Dél-Zemplén történetéhez I*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza–Szerencs. p. 13–21.
- BOROS L. (2005): Adatok a Harangod népességföldrajzához (1870–2001). In: FRISNYÁK S. & GÁL A. (szerk.): *Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza–Szerencs. p. 257–266.
- BOROVSKY S. (szerk.) (1905): *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely rendezett tanácsú város monográfiája*. Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország Monográfiája). Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- CSORBA Cs. (szerk.) (1990): *Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc. 215 p. /Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 32./
- CSORBA Cs. (szerk.) (1993): *Abaúj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc. 195 p. /Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 33./
- CSORBA Cs. (1994): Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. In: VIGA GY. (szerk.): *Megyekönyv*. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés kiadványa, Miskolc. p. 81–130.
- DANYI D. & DÁVID Z. (szerk.) (1960): *Az első magyarországi népszámlálás*. KSH Könyvtára, Budapest, 389 p.
- DOBÁNY Z. (1995): *A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. 112 p.
- DOBÁNY Z. (1999): *A Cserehát történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. 219 p.
- DOBÁNY Z. (2002): A település földrajzi környezete. In: VERES L. & VIGA GY. (szerk.): *Halmaj monográfiája*. Községi Önkormányzat, Halmaj. p. 7–34.
- DOBÁNY Z. (2005): *Adattár a Hernád-völgy történeti földrajzához*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. 100 p. /kézirat/
- DOBÁNY Z. (2006): Társadalmi-gazdasági viszonyok a Hernád völgyében a 18-19. században. In: KISS A., MEZŐSI G. & SÜMEGHY Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok KEVEINÉ BÁRÁNY ILONA professzor asszony tiszteletére*. József Attila Tudományegyetem, Szeged. p. 143–153.
- DOBÁNY Z. (2007): Adattár a Hernád-völgy történeti földrajzához (18–20. század). In: FRISNYÁK S. & GÁL A. (szerk.): PEJA GYÖZŐ Emlékkönyv. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs. p. 267–388.

- DOBÁNY Z. (2009): Tájhasználat a Hernád völgyében a 18-19. században. In: FRISNYÁK S. & GÁL A. (szerk.): *A Kárpát-medence környezetgazdálkodása*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs. p. 65–86.
- EDVI I. S. (1896): *Magyar Királyi Államvasutak és üzemükben levő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai* (Kereskedelmi monográfia). I. kötet. Budapest. 413 p.
- FÉNYES E. (1851): *Magyarország geographiai szótára I-IV*. Pest.
- FRISNYÁK S. & GÁL A. (szerk.) (2005): *Szerencs monográfiája*. Szerencs Város Önkormányzata, Szerencs. 407 p.
- FRISNYÁK S. (2004): *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében*. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. 259 p.
- FRISNYÁK S. (2005): *A Hernád-völgy történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. /kézirat/
- FRISNYÁK S. (2006): A Hernád-völgy környezettörténeti vázlata. In: SZABÓ J. (szerk.): *Földrajzi tanulmányok LÓKI JÓZSEF 60. születésnapja alkalmából*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. p. 79–95.
- FRISNYÁK Zs. (2003): A közúti áruszállítás infrastruktúrája Magyarországon 1895-ben. In: FRISNYÁK S. & GÁL A. (szerk.): *Szerencs és a Zempléni-hegység*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajz Intézete – Bocskai István Gimnázium, Szerencs–Nyíregyháza. p. 259–271.
- GALGÓCZY K. (1855): *Magyarország, a Szerb vajdaság s a Temesi bánóság mezőgazdasági statiszticája*. Pest. 358 p.
- GYÖRFFY I. (1943): *Magyar falu magyar ház. Az Alföld település formái*. Turul Szövetség, Budapest. p. 90–107.
- HELLEBRANDT M. (2002): A település régészeti emlékei. In: VERES L. & VIGA Gy. (szerk.) *Halmaj monográfiája*. Községi Önkormányzat, Halmaj. p. 67–101.
- HUNFALVY J. (1860): *Magyarország és Erdély*. I-III kötet. Darmstadt.
- KISÉRY L. (1959): A Harangod vidéke. *Borsodi Földrajzi Évkönyv* 9: 71–76.
- KORPONAY J. (1866): *Abaujvármegye monographiája I-II*. Kassa.
- MAGDA P. (1819): *Magyar Országának és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest.
- MAROSI, S. & SOMOGYI, S. (1990): *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földtudományi Kutató Intézet, Budapest. 1023 p.
- NYÍRI T. (2003): Szerencs és környéke természeti értékei és azok megjelenítése a Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola helyi tantervében. In: FRISNYÁK S. & GÁL A. (szerk.): *Szerencs és a Zempléni-hegység*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajz Intézete – Bocskai István Gimnázium, Szerencs–Nyíregyháza. p. 319–333.
- SZABÓ J. (1998): A Cserhátvidék geomorfológiai fejlődése és domborzati képe. *Földrajzi Értesítő* 47(3): 409–431.
- SZALKAY G. & NÉMETH J. (szerk.) (1847): *Ipar-czím-tár*. Pest. 159 p.
- SZIKLAY J. & BOROVSKY S. (szerk.) (1896): *Magyarország vármegyéi és városai I. Abauj-Torna vármegye és Kassa*. Budapest. 579 p.
- SZILÁGYI M. (1980): *A Hernád halászata*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 73 p. /Borsodi Kismonográfiák 10./
- TAKÁCS P. & ÚDVARI I. (1998): Háziipar, huták, hámorok, stompok és a szepesi jobbágyság a XVIII. század utolsó harmadában. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 347–353.

- TAKÁCS P. & UDVARI I. (1998): *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. I-III. kötet.* Periférián Alapítvány, Nyíregyháza. 552 p. /Periférián könyvek 3./
- UDVARI I. (1991): *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai.* Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza. 370 p. /Vasvári Pál Társaság Füzetek 4./
- VAJKAI-WAGENHUBER A. (1937): Adatok az Alsó-Hernádvölgy és az abaúji Cserehát népi építkezéséhez. *Néprajzi Értesítő* 29: 263–273.
- VÁLYI A. (1796-1799): *Magyarországnak leírása I-III.* Buda.
- VIGA GY. (1990): *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon.* Ethnica Alapítvány, Debrecen–Miskolc. 328 p.
- WOLF M. (1989): *Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 184 p. /Borsodi Kismonográfiák 30./
- WOLF M. (2001): Abaújvár. In: PORKOLÁB A. (szerk.): *Száz magyar falu könyvesháza.* Száz magyar falu könyvesháza Kht, Budapest. 183 p.
- ZSÁMBOKI L. (1998): Bányászat és kohászat a Felvidéken a magyarok évezrede alatt. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 289–296.

Fontosabb statisztikai források:

- Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme.* Buda, 1865.
- A Magyar Korona Országainak Helységnévtára.* (1873): Statisztikai Hivatal, Budapest
- A Magyar Korona Országában az 1881 év elején végrehajtott Népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve II.* (1882) Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest
- A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája I.* (1897): Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest
- A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája II. Gazdaczímtár.* (1897): Budapest
- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása I.* (1902): Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása községenként.* (1904): Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

Borító: Hernád-völgy (Hernádnémeti, Felső-Berek)
Fotó: Serfőző József

Kiadó: AGGTELEKI NEMZETI PARK IGAZGATÓSÁG
3758 Jósvafő, Tengerszem oldal 1.
E-mail: info.anp@t-online.hu
www.anp.hu

Felelős kiadó: VERESS BALÁZS igazgató

Nyomdai munka: Winter Nyomda Kft.
www.winternyomda.hu

ISBN 978-963-88158-4-2
ISSN 1417-0442 ANPI